आपत्ती व्यवस्थापन

घटकसंच

(पायाभूत व पूर्वतयारी स्तर)

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

आपत्ती व्यवस्थापन : पाठ्यसंच (प्रवासपूर्व व पूर्वतयारी भाग)

सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रम

- प्रवर्तक : शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र शासन
- प्रकाशक : राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- प्रेरणा : मा. रणजितसिंह देओल (भा.प्र.से.)
  प्रधान सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र राज्य.
- मार्गदर्शन : मा. सचिन्द्र प्रताप सिंह (भा.प्र.से.)
  आयुक्त (शिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
  मा. संजय यादव (भा.प्र.से.)
  राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
- संपादक : मा. राहुल रेखावार (भा.प्र.से.)
  संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- सहसंपादक : डॉ. कमलादेवी आवटे
  उपसंचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- कार्यकारी संपादक : श्री. अरुण जाधव
  उपविभागप्रमुख, सामाजिक शास्त्र, कला व क्रीडा विभाग
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- संपादन सहाय्यक : श्री. रामेश्वर मोटके
  अधिव्याख्याता, सामाजिक शास्त्र विभाग
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
  श्रीम. शितल शिंदे
  अधिव्याख्याता, सामाजिक शास्त्र विभाग
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
  श्री. बाळासाहेब गायकवाड
  विषय सहायक, सामाजिक शास्त्र विभाग
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- प्रथम आवृत्ती : ऑक्टोबर, २०२५
- अक्षरजुळणी : राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- मुद्रक : सना ग्राफिक्स, पुणे.

- © सर्व हक्क प्रकाशकांच्या स्वाधीन.

आपत्ती व्यवस्थापन

घटकसंच

सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रम

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

प्रस्तावना

आपत्ती व्यवस्थापन या विषयाच्या संदर्भाने राज्यातील शालेय शिक्षण प्रक्रियेत सहभागी असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये आणखी जागृतीची गरज यानिमित्ताने अधोरेखित झाली आहे. त्यासाठी हे पाठ्यपुस्तक आपल्या हाती देताना मनापासून आनंद होतो आहे. मुळात आपत्ती जशी नैसर्गिक असते त्याचप्रमाणे मानवनिर्मित देखील आहे. अलीकडच्या काळात विविध प्रकारच्या आपत्तींना आपणा सर्वांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे शालेय अभ्यासक्रमाबरोबर पहिलेच उपक्रमात आपत्ती व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने कार्यविषयक प्रयत्नांचा भाग म्हणून या उपक्रमाकडे पाहायला हवे.

महात्मा गांधी म्हणाले होते की, ''निसर्ग हा माणसांच्या गरजा पूर्ण करू शकतो. पण माणसांची अपेक्षा मात्र पूर्ण करू शकणार नाही.'' आज माणसांची भौतिक सुखाची अपेक्षा वाढत आहे. त्यामुळे निसर्गावर अतिक्रमण होत आहे. त्यातून आपल्या भोवताली आपण पाहिले, तर झाडांचे जंगल नष्ट होऊन सिमेंटची जंगले उभी राहत आहेत. जंगले नष्ट झाली आणि माणसाच्या समोर आव्हानांची नवी समस्या उभ्या राहिल्या आहेत. आज आपल्याकडे कुठेतरी प्रचंड स्वरूपात पाऊस पडतो आहे, तर कोठे पाऊस नसला आहे. काही ठिकाणी पिण्यासाठीदेखील पाणी नाही. कुठेतरी ऋतुमानाचे चक्र हरवले आहे. उष्णतामानाचा विचार करता उष्णतेची तीव्रता वाढते आहे. ओझोनचा असलेला स्तर कमी होत असल्याने पृथ्वीवर उष्णतेचे प्रमाण वाढले आहे. भूकंप, त्सुनामी संकटे आहेतच. रस्ते अधिक चांगले बनवले जात आहेत आणि अपघाताची मालिका उभी राहते आहे. अशा घटना रोजच घडत आहेत. त्यातून मानवी जीवन अधिक समस्याग्रस्त बनत चालले आहे. त्यामुळे संकटे समोर आहेत, तर त्याला सामोरे जाण्याची तयारी असायला हवी. पण त्याचवेळी आपल्या अज्ञानातून अशा छोट्या छोट्या गोष्टींना सामोरे जावे लागते आहे. त्या गोष्टींची आपण काळजी घेतली, तर निश्चित आपत्तीपासून बचाव करणे शक्य आहे.

दहशतवादी आक्रमण, जीवितासाठी धोका, पूर, महापुरासारखा धोका उभा राहतो आहे. अनेकदा सार्वजनिक कार्यक्रमाच्या निमित्ताने चेंगराचेंगरीचे प्रसंग आपल्याकडे झाले आहेत. शालेय पोषण आहाराच्या ठिकाणी आवश्यक सुरक्षित वातावरण राखणे निर्माण करण्याची गरज आहे. या विषयाचे मोल केवळ पुस्तकापुरते नाही, तर यातून त्याचा जबाबदार नागरिक घडवायचा आहे. तो जितका जबाबदार घडवला जाईल तितकी सामाजिक सुरक्षा देखील उंचावणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शालेय स्तरावर या आपत्तीसंदर्भात जागृती घडवली, तर त्यांच्या जीवनात भविष्यात निर्माण होऊ पाहणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचे पाऊल ठरणार आहे. निसर्गाशी नाते जपण्याच्या प्रयत्नात आपली वाटचाल आहे, त्यातून वित्त व जीवितहानी होत आहे. आपण या पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या आपत्तीच्या प्रश्नांना

समोर जाताना कोणती दक्षता घ्यायला हवी? हे व्यवस्थित लक्षात येईल. मुख्यत: आपण नैसर्गिक संकटे टाळू शकणार नाहीत. मात्र संकटे आली तर आपण मात करण्याच्या दृष्टीने पावले उचलायला हवीत. विद्यार्थ्यांच्या मनात ही जाणीव रुजविण्यासाठी पाठ्यसंच निश्चित उपयोगी पडणार आहे.

हा विषय प्रत्यक्ष जीवन व्यवहाराच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा आहे. आपल्या राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यात याची अंमलबजावणी करण्याचे नियोजन केले आहे. शाळेतील दरमहा एक शनिवारी आपत्ती व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांकडून एक कृती करून घ्यायची आहे. आपली स्थानिक गरज, परिस्थिती लक्षात घेऊन ती निवड करावी. लहानवयात कृतियुक्त संस्कार बालकांच्या मनात घर करतात. त्यामुळे या पाठ्यसंचाचे वाचन करून नियोजन केल्यास हा कार्यक्रम प्रभावीपणाने पुढे घेऊन जाण्यास मदत होणार आहे. मला विश्वास आहे की, आपल्या राज्याने आजवर नेहमीच शालेय अभ्यासक्रमात विविध प्रयोग करून देशाला दिशा दाखवली आहे. हा कार्यक्रम शालेय स्तरावर प्रभावीपणाने राबवला गेला, तर आपल्या बालकांच्या आयुष्याचे उज्ज्वल भविष्य निर्माण करण्यास बळ मिळेल. त्यामुळे या पाठ्यसंचाचा अधिक प्रभावी उपयोग व्हावा ही अपेक्षा आहे.

युनिसेफच्या सहकार्याने राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या तज्ज्ञांच्या वतीने वाचन साहित्य, पाठ्यसंच, कृतीपुस्तिका अशी साहित्याचे विकसन करण्यात आले आहे. आपण या सर्वांचा प्रभावी उपयोग करून महाराष्ट्रातील शालेय स्तरावर सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव घडवून आणाल असा विश्वास आहे. यातूनच उद्याचा सक्षम व सजग भारत उभा राहणार आहे, यासाठी आपणा सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

राहुल रेखावार (भा.प्र.से.)
संचालक,
राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,
महाराष्ट्र, पुणे.

प्रशिक्षण पाठ्यक्रम : सत्र नियोजन

अ. क्र.	वेळ	दिवस १	दिवस २	दिवस ३
	९.३० ते ९.४५	परिचय		
	९.४५ ते १०.१५	चर्चा व सादरीकरण		
१)	१०.१५ ते ११.३०	उद्घाटन	७) [illegible] समजणे ८) [illegible] आवश्यकता	१४) वातावरणीय धोके : चक्री वादळ, प्रदूषण, शीतलहरी, उष्णतेची लाट, धुके, धूळ, दुष्काळ
	११.३० ते ११.४५	चहापान सुट्टी		
२)	११.४५ ते १.००	१) आपत्तीपूर्व तयारी २) आपत्ती व्यवस्थापन - धोरण व कायदा	९) शोध कार्यपद्धती, बचाव कार्यपद्धती १०) अग्निसुरक्षा, [illegible], धूर, धुराचे नियंत्रण [illegible]	१५) भूकंप आणि त्सुनामी, ज्वालामुखी, वस्तूंचे पडणे १६) युद्ध आणि युद्धजन्य परिस्थिती, रासायनिक आपत्ती व जैविक आपत्ती
	१.०० ते १.३०	भोजन सुट्टी		
	१.३० ते २.००	आपत्ती प्रतिक्रिया - आपत्तीविषयी मंथन व चर्चा		
३)	२.०० ते ३.१५	३) आपत्ती व्यवस्थापन संपूर्ण संरक्षण व उपाययोजना	११) [illegible], [illegible], गारपीट	१७) [illegible], सामाजिक आपत्ती, दंगली

अ. क्र.	वेळ	दिवस १	दिवस २	दिवस ३
४)	२.१५ ते ३.३०	६) प्रथमोपचार व प्रशिक्षण	१२) आग [illegible], [illegible]	१८) पर्जन्य व वन्यजीव [illegible] [illegible]
	३.३० ते ३.४५	चहापान सुट्टी		
५)	३.४५ ते ५.३०	७) अपघातविषयक [illegible] व्यवस्थापन ८) सुरक्षा	१३) रस्ता व इतर अपघात, [illegible], CPR [illegible] प्रतिसाद	समारोप

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	पृष्ठ क्र.
	पायाभूत स्तर	
१)	आपत्तीपूर्व तयारी	१
२)	आपत्ती व्यवस्थापन - शोध व बचाव	३
३)	आपत्ती व्यवस्थापन संपूर्ण संधी व उपयुक्तीकरण	५
४)	प्रथमोपचार व प्रशिक्षण	७
५)	आपत्तीप्रकार स्वभावानुसार व्यवस्थापन	९
६)	भूकंप	११
७)	स्वच्छता (WASH - Water Sanitation and Hygiene)	१३
८)	पाण्यात बुडणे जलसंकट	१४
९)	वीज कोसळणे, दरड कोसळणे, भूस्खलन	१६
१०)	अतिवृष्टी, ढगफुटी, पूर, पुरामुळे निर्माण धोका	१८
११)	चक्रीवादळ, वादळीवारा, गारपीट	२०
१२)	आग लागणे, स्फोट	२२
१३)	रस्ता व इतर अपघात, प्रयोगशाळा CBR आणीबाणी प्रतिसाद	२४
१४)	वातावरणीय बदल : पावसाळी आरोग्य, प्रदूषण, शीतलहरी, उष्णतेची लाट, धुके, धूळ, दुष्काळ	२५
१५)	भूकंप आणि त्सुनामी, ज्वालामुखी, समुद्राचे उधाण	२६
१६)	युद्ध आणि युद्धजन्य परिस्थिती, रासायनिक आणीबाणी व जैविक आपत्ती	२७
१७)	चेंगराचेंगरी, मानवनिर्मित आपत्ती, दंगली	२९
१८)	धार्मिक व सार्वजनिक प्रसंगाचे धोके	३१

अ.क्र.	प्रकरण	पृष्ठ क्र.
	पूर्वतयारी भाग	
१)	आपत्तीपूर्व तयारी	३३
२)	आपत्ती व्यवस्थापन – गट व कार्य	३५
३)	आपत्ती व्यवस्थापन समूहांची कार्ये व उत्तरदायित्व	३७
४)	प्रथमोपचार व प्रशिक्षण	३९
५)	आपत्तीप्रसंगी जनसमुदायाचे व्यवस्थापन	४०
६)	कुपोषण	४२
७)	स्वच्छता (WASH - Water Sanitation and Hygiene)	४३
८)	सर्पदंश, कुत्रे चावणे	४५
९)	वीज कोसळणे, दरड कोसळणे, भूस्खलन	४७
१०)	अतिवृष्टी, ढगफुटी, पूर, पुरामुळे निर्माण समस्या	४९
११)	चक्रीवादळ, वादळीवारा, गारपीट	५१
१२)	आग लागणे, वणवा	५३
१३)	रस्ता व इतर अपघात, प्रथमोपचार CPR आणीबाणी प्रतिसाद	५६
१४)	वातावरणीय बदल : पाण्याची टंचाई, प्रदूषण, शीतलहरी, उष्णतेची लाट, धुके, धुरके, दुष्काळ	५८
१५)	भूकंप आणि त्सुनामी, ज्वालामुखी, समुद्राचे उधाण	६०
१६)	युद्ध आणि युद्धजन्य परिस्थिती, रासायनिक अणुविषयक व जैविक आपत्ती	६१
१७)	चेंगराचेंगरी, सार्वजनिक आपत्ती, दंगली	६२
१८)	पारंपरिक व अपारंपरिक ज्ञानाचे स्रोत	६३

पायाभूत स्तर

१. आपत्तीपूर्व तयारी

प्रस्तावना :

शाळेत आणि कौटुंबिक स्तरावरील धोक्यांचा वेध आणि शोध घेण्याची कृती म्हणजे ही एक महत्त्वाची पद्धत आहे. शाळेच्या परिसरात आजूबाजूला असलेल्या अनेक संभाव्य धोक्यांची ओळख पटवण्यासाठी ती वापरली जाते. या सक्रिय पद्धतीत टास्क फोर्स, शाळा व्यवस्थापन समिती आणि विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने धोक्यांचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना केली आहे. आपल्या शाळा व परिसरातील धोक्यांचा वेध घेण्याच्या अभ्यासातील महत्त्वाचे टप्पे, संरचनात्मक, असंरचनात्मक धोके यांची गटनिहाय विभागणी करून पुढील संभाव्य आपत्ती टाळण्यासाठी या कृती उपयुक्त आहेत. आपली शाळा आणि परिसरातील धोके जाणून त्यावर उपाययोजना करण्याची कृती विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित व्हावी हा या प्रशिक्षणाचा मुख्य हेतू आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) धोके कोणते? याबाबत माहिती सांगतात.

२) 'धोका शोध' या उपक्रमाबद्दल माहिती सांगतात.

३) संभाव्य धोके ओळखण्यास मदत करतात.

४) संरचनात्मक व असंरचनात्मक धोक्यांची विभागणी करतात.

५) शाळेच्या मदतीने धोके शोधतात.

उपघटक	आशय	कृत्यक-प्रशिक्षणार्थी अध्ययन क्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
शाळेत व कौटुंबिक स्तरावरील धोक्यांचा वेध घेण्याचा अभ्यास	• धोक्यांची ओळख आणि वर्गीकरण. • 'धोका शोध' या उपक्रमाबद्दलची माहिती. • धोक्यांचा वेध घेण्याच्या अभ्यासातील महत्त्वाचे टप्पे –	• 'धोका' या संकल्पनेच्या संदर्भात चर्चा. • शाळेच्या/परिसरातील धोका शोधण्याची कृती. (परिशिष्ट २ पहा) • शाळेअंतर्गत संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक धोक्यांची	चित्रतक्ता, प्रतिकृती/ संरचनात्मक व असंरचनात्मक धोक्यांचे तक्ते	१) धोक्यांचा वेध घेण्याच्या पद्धतीतील महत्त्वाचे टप्पे सांगा आणि धोक्यांचा शोध कसा घ्यावा स्पष्ट करा.

उपघटक	आशय	पूरक - अतिअध्यापी प्रक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	अभिप्रेरण, ध्येयनिश्चिती, लोकांचे नियोजन, दायित्व/कार्यवाटप व समन्वयन, प्रशासकता, यांचा आपली व्यवस्थापन कौशल्ये विकसित करणे इत्यादी.	विद्यार्थी करावयाची कृती : (तक्ता क्रमांक ४)		

❖ ❖ ❖

२. आपत्ती व्यवस्थापन - शोध व बचाव

प्रस्तावना :

गेल्या काही वर्षांत महाराष्ट्रात घडलेल्या एकूण आपत्तींचा आढावा घेतल्यास असे सहजपणे लक्षात येते की, वेगवेगळ्या आपत्तींची तीव्रता आणि वारंवारता वाढलेली आहे. आपत्तींना सामोरे जाण्यासाठी पुरेसे प्रशिक्षण आणि पूर्वतयारी नसल्याने बाधित घटकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. जीवित आणि वित्तहानी मोठ्या प्रमाणात होत आहे. गेल्या काही वर्षांतील हवामान बदलामुळे महाराष्ट्र राज्याला नैसर्गिक आपत्तींचा विविध सामना करावा लागत आहे. तसेच अनेक मानवनिर्मित आणि नैसर्गिक धोक्यांमुळे शाळेत जाणाऱ्या आणि शैक्षणिक सेवांवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. नैसर्गिक आपत्तींचे परिणाम शाळेतील मुले आणि शालेय समुदायासाठी उच्च जोखीम निर्माण करत असतात. त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक पातळीवर होत असतो. हे सर्व प्रकारचे परिणाम आणि प्रभाव कमी करण्यासाठी बालक व युवक वर्ग शाळांमध्ये आणि शाळेबाहेरच्या महत्त्वाच्या सार्वजनिक ठिकाणांमध्ये संवेदनशीलता निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शाश्वत पद्धतींची पूर्वतयारी उपाययोजना करणे आणि भविष्यकाळात येणाऱ्या आपत्तींना सक्षमपणे तोंड देणे, यामधून बाहेर पडण्यासाठी आपत्तीपूर्व, आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीनंतरच्या विविध प्रकारच्या प्रशिक्षणाची शाळा आणि महाविद्यालय स्तरावर गरज आहे. त्यामुळे या उपक्रमाच्या माध्यमातून शालेय वातावरण आणि शालेय शिक्षण यांमधून विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनशीलता निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) शोध व बचाव यांतील फरक समजतात.

२) आपत्तीच्या संभाव्य धोक्यांना ओळखून त्यासाठी तयारी म्हणून शोध व बचाव साहित्याची यादी करतात.

३) शोध आणि बचावाचे विविध टप्पे समजावून सांगतात.

४) शोधमोहिमेदरम्यान आपली सुरक्षितता राखण्याची माहिती सांगतात.

५) पीडित व्यक्तीच्या बचावासाठी विविध पद्धती सांगतात.

६) प्रथमोपचार, आपत्कालीन निवारा, मानसिक पुनर्वसन व समुपदेशन या संदर्भात माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सूचक अध्ययनासाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
शोध व बचाव	• शोध व बचाव संबंधित माहिती सांगणे. • आपत्तीचे प्रकार, बचाव संघटना व त्यांची भूमिका, आपत्ती स्थानी शोध, स्थानिक प्रशासनाशी संपर्क साधण्याचे मार्ग याबद्दल माहिती सांगणे. • शोध आणि बचावसंदर्भात तुकड्यांच्या विविध टप्प्यांची माहिती देणे. • शोधमोहिमेदरम्यान आपत्ती विश्लेषण याबद्दल माहिती सांगणे. • पीडित व्यक्तींच्या बचावासाठी विविध पद्धती सांगणे. • प्रथमोपचार, आपत्कालीन निवारा, मानसिक पुनर्वसन व समुपदेशन या संदर्भात माहिती देणे.	• शोध आणि बचाव या संदर्भात चर्चा करणे. • बचाव साहित्य संच - यातील साहित्याची ओळख प्रात्यक्षिक घडवून आणणे. शोध व बचाव संदर्भातील जनजागृतीसाठी तक्ते, [illegible] तयार करण्याचे कृती. • रोल प्ले (भूमिका पाठ) (भूकंप, पूर, आग इ.) उदा. भूकंप आल्यानंतर शोध व बचाव कार्य. (१० ते [illegible] कृती करणे.) • शोध व बचाव मोहिम-दरम्यानच्या आपत्ती विश्लेषण संदर्भात भूमिकाभिनय सादर करणे. • पीडित व्यक्तींच्या बचावासाठीचे प्रात्यक्षिकांचे सादरीकरण. • प्रथमोपचार, आपत्कालीन निवारा, मानसिक पुनर्वसन व समुपदेशन या संदर्भातील व्याख्यान	शोध व बचाव संदर्भातील जनजागृती - तक्ते ध्वनिचित्रफीत, प्रथमोपचार संच, भूमिका अभिनय, पथनाट्य, भित्तिपत्रक, दृकश्राव्य साधन	१) आपत्कालीन शोध व बचाव कार्यात आपली भूमिका काय असेल याबद्दल चर्चा करा.

३. आपत्ती व्यवस्थापन समूहांची बांधणी व उपयुक्तीकरण

प्रस्तावना :

आपत्ती व्यवस्थापन गटांची/समूहांची स्थापना करणे : आपत्तीपूर्व, आपत्तीदरम्यान व आपत्तीनंतर विविध कार्यक्षेत्रामध्ये काम करावे लागत असते. त्यासाठी विविध कृतिदले काम करीत असतात. कार्यक्षेत्रानुसार कृतिदलांची निर्मिती करण्यासंदर्भात राष्ट्रीय व राज्य आपत्ती व्यवस्थापनाने नियमावली तयार केलेली असून, या नियमावलीनुसार कृतिदले काम करीत असतात. कार्यक्षेत्रानुसार विविध टास्क फोर्सेस्या (कार्यकृतीदल) माध्यमातून काम कसे करावे ? याचे विद्यार्थ्यांना ज्ञान मिळावे म्हणून शाळांमध्ये 'शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समिती' अंतर्गत विविध टास्क फोर्सची निर्मिती करण्यात यावी. यासंदर्भात आवश्यक कार्यवाही कशा पद्धतीने करावी? याचे मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच या अनुषंगाने शाळांमध्ये प्रभावी अंमलबजावणी करून विद्यार्थ्यांची रंगीत तालीम घेण्याची कृती करण्यात यावी.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) आपत्कालीन कार्यक्षेत्राबद्दल माहिती सांगतात.

२) 'शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समिती'च्या अंतर्गत असणारी विविध कृतिदले/टास्क फोर्सची नावे सांगतात.

३) कार्यक्षेत्रानुरूप कृतिदलाची स्थापना प्रक्रिया आणि कार्यपद्धती याविषयी माहिती सांगतात.

४) विविध कृतिदलाची भूमिका आणि जबाबदारी या संदर्भात माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समूहे उपयुक्तीकरण (१३ व आणि १५ व्या अनुच्छेदाचे [illegible] कृती)	कार्यक्षेत्र : ▪ प्रथमोपचार, शोध व बचावकार्य, माहिती प्रसारण देणे, जनजागृती व अफवा दूर करणे, सुरक्षितता, स्थलांतर या संदर्भात माहिती देणे. ▪ 'शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समिती' अंतर्गत विविध	▪ आपत्तीपूर्व व आपत्ती-दरम्यान आणि आपत्तीनिवारण करताना लागणाऱ्या विविध कामांची यादी गटानुसार तयार करण्यास कृती. ▪ गटांच्या कृतीनुसार आपत्तीपूर्व व आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीनंतर अनुसार कामांची विभागणी.	चित्रफिती तक्ते, [illegible]	१) तुमच्या शाळेचा आपत्तीविषयक शाळा सुरक्षा आराखडा तयार करा. २) तुम्ही प्रकार गट, जबाबदारी निवडा, वेळापत्रक व माहिती दर्शवणारा तक्ता करा पद्धतीने सादर

उपघटक	आशय	सुचवलेल्या अध्ययनासाठी अंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
	कृतिगट/टास्क फोर्स/पथकांची स्थापना प्रक्रिया आणि कार्यपद्धती समजावून देणे. • कार्यक्षेत्रानुसार आपत्तीपूर्व, दरम्यान आणि आपत्तीनंतर राबवले जाणारे गट /कार्यगट यांची माहिती देणे. • 'शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समिती' अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या कार्यक्षेत्रनिहाय कृतिगटांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या समजावून देणे.	• वरील मुद्द्यांनुसार कार्यक्षेत्र व त्यांची नावे द्या. जनजागृती निर्माण, देखरेख आणि माहिती प्रसारण गट, शोध आणि बचाव पथक अभिसरण गट • कार्यक्षेत्रानुसार शाळेतील विद्यार्थ्यांचे प्राथमिक व वाचन साहित्यातील परिशिष्ट क्र. २.४.१ अनुसार गट तयार करणे. • कार्यक्षेत्रात नियुक्त करण्यात आलेल्या कृतिगटांची जनजागृती निर्माण, देखरेख आणि माहिती प्रसारण गट यांची आपत्तीपूर्व, दरम्यान आपत्तीनंतर भूमिका, जबाबदारी व संदर्भ ग्रंथानुसार शिक्षकांची करून [illegible] (संदर्भ : वाचन साहित्यातील परिशिष्ट क्र. २.४.२) • प्रत्येक आपत्तीदरम्यान केला जाणारा शोध आणि बचाव पथकाचा कार्यक्षेत्रातील प्रात्यक्षिक [illegible]	पत्रकाद्वारे, दृकश्राव्य साधन	शाळेतील कृतिगटांची नियोजन आराखडा ते सांगा.

४. प्रथमोपचार व प्रशिक्षण

प्रस्तावना :

जखमी व्यक्तीवर ताबडतोब केले जाणारे उपचार म्हणजे प्रथमोपचार. एखाद्या जखमी व्यक्तीवर कशा प्रकारे प्रथमोपचार करायचे याचे संपूर्ण ज्ञान असणे काळाची गरज आहे. विद्यार्थ्यांना शाळा स्तरावर विविध आपत्तीपूर्व व्यवस्थापन म्हणून प्रथमोपचाराचे प्रशिक्षण दिले, तर ते एखादा अपघात, आपत्तीच्या दरम्यान जखमी व्यक्तीला रुग्णालयात घेऊन जाण्यापर्यंतच्या कालावधीत जे प्रथमोपचार करावे लागतील ते करू शकतील. त्यामुळे अनेक लोकांचे प्राण वाचू शकतील. जखमा, रक्तस्राव, उष्माघात, श्वास बंद होणे, पाण्यात बुडणे, भाजणे, फिट येणे, सर्पदंश, रस्त्यावरील अपघात, विषबाधा, कुत्रा चावणे, फ्रॅक्चर, लचकणे यांसारख्या प्रसंगी प्रथमोपचार खूप महत्त्वाचा ठरतो. त्यामुळे आपत्कालीन परिस्थितीच्या काळामध्ये विद्यार्थ्यांना प्रथमोपचार पेटी व त्यातील साहित्याचा वापर प्रत्यक्ष कसा करावा याचे प्रात्यक्षिक पद्धतीने प्रशिक्षण देणे खूप महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे माणसाला त्वरित उपचार करून होणारी हानी टाळता येऊ शकते. शाळा आणि शाळा समुदायांमध्ये अशा प्रकारच्या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त संवेदनशील विद्यार्थी समुदाय निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) प्रथमोपचार पेटीतील साहित्याविषयी माहिती आणि महत्त्व सांगतात.

२) प्रथमोपचार करण्याचे प्रशिक्षण याचे महत्त्व सांगतात.

३) प्रथमोपचार साहित्य वापरण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतात.

४) प्रथमोपचार सराव कृतीमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन प्रत्यक्ष कृती करून दाखवतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
प्रक्रिया आणि प्रथमोपचार	• प्रथमोपचार प्रशिक्षणाची प्रक्रिया. • प्रथमोपचार करताना घ्यावयाची दक्षता. • प्रथमोपचार प्रक्रियेची सजग कृती.	• प्रथमोपचार पेटीमधील साहित्याचा परिचय करा. • प्रथमोपचार करताना विविध सराव कृती उदा. बँडेज बांधणे, प्रथमोपचार आणि सीपीआर.	चित्रफिती तक्ते, प्रात्यक्षिक	१) प्रथमोपचारासाठी असणारी ABCD पद्धत सोदाहरण स्पष्ट करा.

उपघटक	आशय	सुलभक अध्ययनार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
	■ विविध प्रदेशांतील उत्पादन व्यवसायाचा प्रदर्शनाद्वारे पदार्थांची माहिती.	सर्वेक्षण करून पद्धतीच्या तक्त्याद्वारे प्रक्रिया करावी.	पत्रकाद्वारे, तक्ता	

◆◆◆

५. आपत्तीपश्चात तणावाचे व्यवस्थापन

प्रस्तावना :

आपत्ती येऊन गेल्यानंतर परिस्थिती सर्व दृष्टीने पूर्वपदावर येण्यासाठी आपत्तीनंतरचे व्यवस्थापन परिणामकारक असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आपत्तीग्रस्तांना योग्य वेळी मानसिक आधार देणे, समाजामध्ये संवेदनशीलता निर्माण करणे, काळजी घेणाऱ्या व्यक्तींना प्रशिक्षण देणे, यामुळे आपण आपत्तीमुळे दीर्घकाळ होणाऱ्या मानसिक दुष्परिणामांना कमी करू शकतो. त्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये काम करणारी व्यक्ती किंवा समूह यांनी बाधित झालेल्या व्यक्तींच्या भावना समजून त्यांना भावनात्मकदृष्ट्या सावरण्यासाठी आवश्यक ते समुपदेशन करणे, मानसिक आधार देणे, तणावग्रस्तांची काळजी घेणे, काळजी घेणाऱ्यांना भावनिक बुद्धिमत्तेने प्रशिक्षण देणे हा आपत्तीपश्चात व्यवस्थापन घटकाचा मुख्य उद्देश आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) आपत्तीनंतर उद्भवणारा मानसिक तणाव व भावनिक स्थिती यांबद्दल माहिती सांगतात.

२) तणाव ओळखण्याची लक्षणे स्पष्ट करून सांगतात.

३) तणाव कमी करण्याचे प्राथमिक उपाय (स्वतःसाठी व इतरांसाठी) करतात.

४) मानसिक आरोग्यसेवा किंवा मदतीसाठी योग्य वेळेस मदत मागतात व देतात.

५) समूहाला आधार व संवादाची गरज व महत्त्व स्पष्ट करून सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
आपत्ती-पश्चात तणावाचे व्यवस्थापन	• आपत्तीनंतरचे मानसिक परिणाम (Trauma, Anxiety, Depression, Grief) • तणावाची लक्षणे : शारीरिक, मानसिक, भावनिक व सामाजिक.	• भावनिक शांततेसाठी विश्रांती तंत्र : श्वसन क्रिया/दीर्घ श्वसन • 'थांबा-विचार-कृती करा' पद्धत (Stop-Think-Act Model) : प्रतिक्रिया देण्याऐवजी विचारपूर्वक कृती.	चित्रफिती तक्ते, व्हिडिओक्लिप	१) तुम्हाला तणावात आल्यावर तणाव कसे सावरता? २) आपत्तीत सापडलेल्या आपल्या परिवारातील व्यक्तींना धीर कसा द्याल?

उपघटक	आशय	सूचक अध्ययनासाठी अंतःक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	• मनोविकार कारणमीमांसा उदा.: ताण, दबाव, जनुकीय तत्त्व, संस्कार. • मनोवैज्ञानिक प्राथमिक मदत (Psychological First Aid : PFA) परिचय. • बौद्धिक, सामाजिक व भावनिक पातळीवर आधार व्यवस्थेचे फायदे. • स्वतःची काळजी (Self-care) व सामाजिक (Social support) आधार संकल्पना.	• 'मानसिक प्रथमोपचार'चा सराव : प्रश्न मनात विचारा, धाक न ठेवता व समजून घेणे. • नाट्यप्रकार, भूमिकाभिनय : तणावपूर्ण प्रसंगातील संवाद, समर्थन व प्रतिसाद. • योग व ध्यान सत्र : ध्यानाच्या सरावानंतर भावनिकदृष्ट्या शांतता. • समूह चर्चा/अनुभव सामायिकीकरण कार्यशाळा : इतरांचे अनुभव ऐकून भावनिक आधार स्वीकारणे.	प्रश्नावली, दृकश्राव्य साधन.	१) तणावाचे व आपले अनुभव तुमच्या परिसरातील व्यक्तींशी चर्चा करा. २) तणावाचे व्यवस्थापन कसे करावे याबाबतचे प्रकल्प करा.

◈◈◈

६. कुपोषण

प्रस्तावना :

आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीपश्चात पोषक आहार न मिळणे, अन्नाची टंचाई, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव, कोलमडलेली आरोग्यसेवा, ताण आणि मानसिक आरोग्याचे विविध प्रश्न, आपत्तीदरम्यानच्या काळात बाधित झालेली बालके आणि गरोदर महिला यांचे मोठ्या प्रमाणात कुपोषण होण्याची शक्यता असते. आपत्तीदरम्यान आणि नंतर कुपोषण, भूकबळी यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आढळते. शाळाबाह्य काही कालावधीत उपाशी राहून काही विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे या गोष्टीकडे शाळेने आरोग्यदायी आहाराबाबत जाणीवपूर्वक लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे. त्या अनुषंगाने ही कृती समाविष्ट करण्यात आलेली आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) सुदृढ आरोग्यासाठी आरोग्यदायी/पोषक आहार किती महत्त्वाचा आहे हे समजतात.

२) विविध प्रकारच्या आहारातील पोषकद्रव्यांचे महत्त्व ओळखून तसा आहार घेण्याचा प्रयत्न करतात.

३) आपत्तीदरम्यान होणाऱ्या विविध बाधित घटकांच्या कुपोषणाबाबत जागृत होऊन उपाययोजना करतात.

४) आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीपश्चात पोषक आहाराबाबत जाणीवजागृती निर्माण करून प्रत्यक्ष कृती करतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
कुपोषण	• चांगल्या आरोग्यासाठी पोषक आहाराची आवश्यकता • पोषक आहारातील विविध घटकांची ओळख • कुपोषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना • आरोग्यदायी आहारशैली.	• चांगल्या आरोग्यासाठी पोषक आहाराची आवश्यकता यावर चर्चा करावी. • आहार आणि पोषकद्रव्य यांची यादी तयार करण्याची कृती द्यावी. • कुपोषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना यावर चर्चा करावी. • कुपोषण आणि चांगल्या आरोग्यासाठी आहाराचे महत्त्व व उपाययोजना यावर चर्चा करावी.	विविध प्रकारच्या आहाराचे नमुने, तक्ते, चित्र.	१) तुमच्या सुदृढ आणि निरोगी आरोग्यासाठी आहाराचे महत्त्व सांगा. २) तुमच्या परिसरात एखादी आपत्ती आल्यास कुपोषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.

◆◆◆

५. स्वच्छता (WASH - Water Sanitation and Hygiene)

प्रस्तावना :

आपत्ती ही समाजजीवनाच्या अस्तित्वाला बाधा आणणारी देणारी एक नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित घटना आहे. अशा आपत्तींमुळे पायाभूत सुविधा कोलमडतात, आरोग्याच्या समस्या उद्भवतात आणि विशेषत पाणी, स्वच्छता व स्वच्छतेच्या सेवांवर गंभीर परिणाम होतो. आपत्तीच्या काळात दूषित पाणी, उघड्यावर शौच, अस्वच्छ परिसर इत्यादींमुळे साथीचे रोग पसरतात व जीवितहानीचा धोका वाढतो. त्यामुळे आपत्ती वेळी WASH चे व्यवस्थापन व नियोजन अत्यंत आवश्यक आहे. आपत्तीपूर्व, आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीनंतर स्वच्छ पाणीपुरवठा, सुरक्षित मलनिस्सारण, वैयक्तिक स्वच्छता आणि सार्वजनिक आरोग्य यांचा योग्य प्रकारे विचार करून समुदायात रोगप्रतिबंधक उपायांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी. स्वच्छतेच्या योग्य व्यवस्थापनामुळे केवळ आरोग्य सुरक्षा नव्हे, तर मानवी प्रतिष्ठेचे सुद्धा रक्षण राखले जाते. विशेषतः महिलांमध्ये.

या प्रशिक्षणामध्ये सहभागी प्रशिक्षणार्थींना आपत्तीच्या संदर्भातील धोके, उपाययोजना, स्थानिक पातळीवर कृतिआराखडे तयार करणे, तसेच आपत्ती व्यवस्थापनात स्वच्छतेचा सहभाग कसा असावा याची माहिती दिली जाईल. समुदाय स्तरावर जनजागृती, सामूहिक सहभाग, शासकीय यंत्रणा आणि स्थानिक नेतृत्व यांचा वापर करून एक सुरक्षित आणि स्वच्छ भविष्यासाठी या संदर्भातील कृती प्रशिक्षण खूप महत्त्वाचे आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) आपत्तीच्या वेळी स्वच्छ पाणी, स्वच्छता आणि स्वच्छतेचे महत्त्व समजावून सांगतात.

२) पाणी प्रदूषण व जलजन्य रोगांबद्दल माहिती देतात.

३) साधनांच्या मदतीने स्वच्छतेचे पालन कसे करावे याची प्रात्यक्षिके दाखवितात.

४) स्थानिक स्तरावर स्वच्छता व्यवहार सुरक्षित करणे ठेवावेत याबाबत योजना तयार करतात.

५) स्वच्छता व्यवस्थापनात शाळेत आणि समुदाय पातळीवर जनजागृती संदर्भात योजना तयार करतात.

उपघटक	आशय	कृतियुक्त प्रशिक्षणासाठी अंतर्क्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
स्वच्छता (WASH- Water Sanitation and Hygiene)	• स्वच्छतेचा अर्थ पाणी (स्वच्छ आणि सुरक्षित) • स्वच्छता (सांडपाणी व्यवस्थापन) आणि वैयक्तिक स्वच्छता.	• कृती - हात धुण्याचे अभिनय नाट्यीकरण प्रात्यक्षिक - साबण आणि पाण्याने हात धुण्याची योग्य प्रक्रिया	स्वच्छता चित्रफिती,	१) आपत्तीच्या वेळी पाण्याची टंचाई आली, तर तुम्ही काय कराल ?

उपघटक	आशय	सूचक अध्ययनासाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	• आपत्ती व स्वच्छता (पूर, दुष्काळ, भूकंप आणि आपत्तीनंतरचे पाण्याचे दूषितीकरण) • रोगराईचा प्रसार, संसर्गजन्य रोग, साथीचे रोग, जलजन्य रोग (डायरिया, कॉलरा, टायफॉईड, त्वचा इन्फेक्शन इत्यादी.) • स्वच्छ पाण्याची सोय पद्धत आणि वेळ (आपत्तीपूर्वी, रोगराईनंतर इ.) • सुरक्षित पाणी साठवणूक (स्वच्छ भांडे, झाकण असलेले ड्रम, क्लोरीनेशन इ.) • आपत्तीपूर्व तयारी (उदा. सुरक्षित पाण्याचा साठा, साबण, जंतुनाशक, स्वच्छतागृह सुविधा, जनजागृती) • आपत्तीनंतरचे उपाय (तात्पुरती स्वच्छतागृहे, जलशुद्धीकरण, कचरा व्यवस्थापन, पुन्हा संसर्गाचे नियंत्रण इत्यादी.)	प्रतिज्ञापत्रांच्या मदतीने सादर करावा. • स्वच्छतेच्या उपायांवर स्पर्धा. उदा. भित्तिपत्रक स्पर्धा /चित्रकला : (स्वच्छतेचा संदेश देणारे चित्र) • स्वच्छता या विषयावर प्रश्नमंजूषा कार्यक्रम. • चर्चा : आपत्तीच्या वेळी तुमच्या गावातील स्वच्छतेच्या समस्या काय उद्भवतात? • कचरा वर्गीकरण प्रात्यक्षिक : सेंद्रिय व अजैविक कचरा योग्य कचरापेटीमध्ये टाकणे.	तक्ते, ध्वनिचित्रफीत, पत्रके, हात धुण्याचा साबण.	१) आपत्तीकाळात वेळोवेळी हात धुणे का महत्त्वाचे असते? २) स्वच्छतेच्या अभावी आपत्ती-नंतर कोणते रोग निर्माण होऊ शकतात? ३) तुम्ही स्वच्छता समितीचे सदस्य असाल, तर कोणती तीन महत्त्वाची कामे कराल?

८. सायबर गुन्हे जागरूकता

प्रस्तावना :

आपत्तीच्या काळात समाजातील सर्व स्तरांतील सर्व घटक विविध प्रकारच्या संकटांना सामोरे जात असतात. विशेषतः लहान मुले ही आपत्तींमधील सर्वात असुरक्षित आणि बाधित गटापैकी असतात. या काळात ऑनलाइनवरून विविध प्रकारचे शोषण, फसवणूक आणि छुपे धोके वाढतात. त्यातील एक गंभीर, पण कमी लक्ष दिलेला धोका म्हणजे सायबर गुन्हे. या गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण करण्यासाठी ऑनलाइन सुरक्षा वाढवण्याची आवश्यकता असते. त्याचबरोबर बालक, पालक, काळजी घेणारी यंत्रणा अशा घटकांना ऑनलाइन जागृत करण्याची गरजही असते. या अनुषंगाने बालकांपर्यंत माहिती तंत्रज्ञान कायदा व आपत्तींच्या काळातील सायबर गुन्हे, सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूप, त्यांचे धोके आणि परिणाम, मदत मिळविण्याच्या पद्धती तसेच विद्यार्थी आणि शिक्षकांची भूमिका काय असावी याबाबत मार्गदर्शन करण्याच्या उद्देशाने हा मुद्दा प्रशिक्षणात घेण्यात आलेला आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) विविध ॲप्स आणि संकेतस्थळे यांची माहिती सांगतात.

२) विविध ॲप्स वापरताना काळजी न घेतल्यामुळे होणाऱ्या फसवणुकीच्या घटना आणि प्रसंग सांगतात.

३) 'सायबर सुरक्षा' या विषयावर स्वमत व्यक्त करतात.

४) सायबर गुन्हेगारीपासून बचावासाठी उपाययोजना सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
आपत्तीच्या काळातील सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूप	• आपत्ती आणि संकटकाळातील अधिकृत व अनधिकृत ॲप्स आणि संकेतस्थळ ओळखण्याची पद्धत सांगणे. • आपत्तीच्या काळात आढळणारे सायबर	• विविध ॲप्स, संकेतस्थळ ओळखण्यासाठी प्रश्नोत्तरे घ्यावी. • आपत्तीकालीन परिस्थितीत घडलेल्या सायबर गुन्हेगारीच्या घटना, प्रसंग या संदर्भात चर्चा उदा. अहवालबद्ध शिक्षण	पावरपॉइंट, वर्तमानपत्रा-तील आणि प्रसारमाध्यमा-तील (उदा. दूरदर्शन, रेडिओ इत्यादी) बातम्या व संदर्भ.	१) 'फिशिंग' या शब्दा संदर्भात माहिती सांगा. २) आपत्तीकालीन परिस्थितीत सायबर गुन्ह्यांपासून बचाव करण्यासाठी दोन उपाय सुचवा.

उपघटक	आशय	सूचक अध्ययनासाठी अंतःक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिकित्सक प्रश्न
	गुन्ह्यांचे स्वरूप, धोके आणि परिणाम याविषयी माहिती. • आपत्तीच्या काळात सायबर गुन्ह्यांच्या संदर्भात असणाऱ्या कायद्यातील तरतुदी आणि शिक्षा यांची माहिती. • आपत्तीदरम्यान सायबर गुन्ह्यांपासून होणारी फसवणूक थांबवण्यासाठी घ्यावयाची दक्षता संदर्भात मार्गदर्शन. • सायबर गुन्ह्यांबाबत प्रशिक्षण आणि प्रत्यक्ष फसवणुकीपासून होणारा धोका टाळण्यासाठी उपाययोजना. • सायबर सुरक्षा प्रशिक्षणासंदर्भात आपत्कालीन स्थितीत शिक्षकांची भूमिका.	दुर्घटनेविषयी चुकीचा संदेश पसरवून निर्माण केलेली भीती. • आपत्कालीन परिस्थिती सायबर गुन्ह्यांमुळे निर्माण झालेले धोके आणि त्यांचे परिणाम या संदर्भातील घटना, प्रसंग यांचा अनुभव कथन. • सायबर गुन्ह्यांच्या फसवणुकीच्या संदर्भात विविध उदाहरणांतून स्पष्टीकरण. • आपत्कालीन परिस्थितीत सायबर गुन्हे आणि फसवणूक टाळण्यासाठी आवश्यक कृतींचे स्पष्टीकरण.	आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये फसवणूक झालेल्या व्यक्तींच्या कथा - वर्तमानपत्रातील बातम्या तज्ज्ञांकडून स्पष्टीकरण करण्यासाठी पाचारण, दृकश्राव्य साधने	१) आपत्कालीन परिस्थितीत सायबर गुन्ह्यांपासून बचाव तुम्ही कसा कराल याबद्दल तुमचे मत मांडा. २) आपत्कालीन परिस्थितीत सायबर गुन्ह्यांपासून बचाव करण्यासाठी स्वतःचे मत मांडा.

❖❖❖

९. वीज कोसळणे, दरड कोसळणे, भूस्खलन

'नैसर्गिक आपत्ती म्हणजे, अचानक उद्भवणाऱ्या घटनांमुळे जीवित व वित्तहानी होणे होय.' वीज कोसळणे, दरड कोसळणे आणि भूस्खलन या मुख्य नैसर्गिक आपत्ती आहेत. वीज कोसळल्यास जीवित व वित्तहानी होते. पावसाळ्यात डोंगराळ भागात दरड कोसळणे व भूस्खलन होण्याचे प्रमाण अधिक असते. जास्त पाऊस, भूकंप किंवा मानवी अतिक्रमणामुळे माती, दगड, झाडे अचानक खाली सरकतात. घाटांतील दरड कोसळण्याचे व भूस्खलनाचे प्रकार वाढलेत जे मानवनिर्मित आहेत. 'आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे, आपत्तीमुळे हानी, हानीचे टाळणे व पुनर्वसन करणे होय.' यासाठी सरकार, प्रशासन, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांचे सहकार्य आवश्यक असते. यासाठी विज्ञानज्ञान व आपत्तीविषयी माहिती असणे व त्यावरील उपाययोजनांद्वारे स्वतःचा व इतरांचा बचाव करण्यासाठी सज्ज असणे आवश्यक आहे.

वरील घटकातील तीनही उपघटकांच्या अध्ययन निष्पत्तीनुसार शैक्षणिक साहित्य, घटना, पुस्तिकांमधील माहितीचे विविध अध्ययन अनुभवांची जोड देऊन सुलभक व प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रियेद्वारे प्रशिक्षणार्थींमध्ये सर्व संकल्पना व संबोध सुलभतेने पोहोचविण्यासाठी हा घटकसंच उपयुक्त ठरेल.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) वीज कशी पडते याबद्दल माहिती सांगतात.

२) विजेच्या धोक्याविषयी माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
वीज कोसळणे	• वीज पडणे • विजेचा संबंध स्पष्टीकरण.	• सुलभक वीज पडण्याची चित्रे दाखवून निरीक्षण करण्यास सांगतात व वीज कशी पडते हे सांगतात. • विविध प्रश्नांची उकल करून देतात. (उदा., पाऊस, वीज, ढग इ.) • वीज पडण्याचे आवाज ऐकवतात. • हा आवाज व विजेचा प्रकाश यांची तुलना करतात व शास्त्रीय कारणांची संधी देतात.	चित्र, दृकश्राव्य साधने	१) वीज पडून आवाज ऐकून विजेचा आवाज ओळखा. २) विविध चित्रांमधून विजेचे चित्र ओळखा ?

उपघटक	आशय	सूचक अध्ययनासाठी अंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
दंगल कोलाहल	• दंगल कोलाहलाची कारणे • दंगल प्रवणक्षेत्र • दंगल प्रवणक्षेत्रात प्रतिबंधात्मक उपाययोजना.	• दंगल कोलाहलाच्या कारणांची चर्चा करा. • दंगल प्रवणक्षेत्र कोणते त्याची चर्चा करा. • दंगल कोलाहलाची शक्यता असल्यास होऊ नये यासाठी घ्यावयाच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांची चर्चा करा. • दंगल कोलाहलाची स्थिती उद्भवल्यास करावयाच्या उपाययोजनांबाबत प्रात्यक्षिक/कृती सत्रांचे करून घ्यावे.	ध्वनिचित्रफीत	१) दंगल कोलाहलामुळे कोणकोणते नुकसान होते ?
भूस्खलन	• भूस्खलनाच्या कारणांची चर्चा. • भूस्खलन प्रतिबंधात्मक उपाययोजना	• भूस्खलनाच्या कारणांची चर्चा करा. • भूस्खलन होऊ शकणाऱ्या क्षेत्रांची माहिती सांगा. • भूस्खलन होऊ नये म्हणून करावयाच्या उपाययोजनांची व प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांची माहिती द्या. सूचना : शक्यतोवर सर्व कृती घ्याव्यात.	ध्वनिचित्रफीत	१) भूस्खलन या नैसर्गिक आपत्तीचा मानवी जीवनावर कोणता परिणाम होतो ?

१०. अतिवृष्टी, ढगफुटी, पूर, पुरामुळे विजेचा धक्का

प्रस्तावना :

अतिवृष्टी, ढगफुटी, पूर यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती मानवी जीवनात मोठे संकट निर्माण करतात. अतिवृष्टी आणि ढगफुटीमुळे अचानक मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडतो, त्यामुळे नद्या, नाले ओसंडून वाहू लागतात आणि पूर येतो. पुराच्या पाण्यामध्ये घरे, रस्ते, शेती वाहून जातात. त्यामुळे जनजीवन ठप्प होते. पुरामुळे विजेचा धक्का लागणे ही गंभीर समस्या उद्‌भवू शकते. पुराच्या पाण्याने विजेच्या उपकरणांमध्ये शॉर्टसर्किट होऊन जीवितहानी होऊ शकते. पुराच्या पाण्यात बुडून मृत्यू होण्याच्या घटना घडतात. पुरामुळे साथीचे आजार पसरतात. या आपत्तींचा प्रभाव विशेषतः ग्रामीण भागात अधिक जाणवतो, जिथे बचाव आणि मदत कार्य मिळणे कठीण असते. म्हणून या आपत्तींचे प्रभावी व्यवस्थापन व तातडीने उपाययोजना करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून जीवन आणि मालमत्तेचे संरक्षण होईल आणि लोक सुरक्षित राहतील.

वरील घटकासाठी तसेच उपघटकांच्या अध्ययन निष्पत्तीनुसार शैक्षणिक साहित्य, घटकार्य, पूर्वज्ञानासाठी शब्दांचे विविध अध्ययन अनुभवांनी संवाद साधून सुलभक व प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रियेद्वारे प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये सर्व संकल्पना व संबोध सुलभतेने पोहोचविण्यासाठी हा घटक उपयुक्त ठरेल.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) पाऊस कसा पडतो याविषयी माहिती सांगतात.

२) पुराबद्दल माहिती सांगतात.

३) पूर कसा येतो याची माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
पूर	• पुराचे चित्र दाखवून संबोध स्पष्टीकरण. • पूरग्रस्त परिस्थितीचे चित्रफीत.	• सुलभक पाठाशी संबंधित गाणी सादर करतात. (उदा. ये रे ये रे पावसा) • पाऊस कसा पडतो याबाबतची चित्रफीत दाखवतात.	व्हिडिओ क्लिप, चित्रफीत	१) पाऊस पडल्याने मानवी जीवनावर काय परिणाम होतो? २) पावसाबद्दल माहिती सांगा.

उपघटक	आशय	सूचक-विद्यार्थ्यांशी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	विचारात्मक प्रश्न
		• पूर व पूरसदृश परिस्थितीचे चित्र दाखवावे. • पूर कसा येतो याविषयी चर्चा घडवून आणावी.		
अतिवृष्टी, अनावृष्टी	• अतिवृष्टी/अनावृष्टीची कारणे, परिणाम व उपाय योजना	• अतिवृष्टी म्हणजे काय? ती होण्याची कारणे व परिणाम याविषयी चर्चा घडवून आणावी. • अनावृष्टीची कारणे शोधून त्यावरील उपाययोजना सुचवावीत. • पुराच्या किंवा दुष्काळ वेळी विविध उपाय करावे म्हणून कोणती काळजी घ्यावी? शासकीय उपाययोजना याबाबत चर्चा करावी. • पूर आल्यास किंवा दुष्काळ प्रसंगी [illegible] म्हणून काय करावे? सूचना : वरीलप्रमाणे सर्व कृती घ्याव्यात.	दूरचित्रवाणीवरील वर्तमानपत्रातील बातम्या	

११. चक्रीवादळ, वादळीवारा, गारपीट

प्रस्तावना :

चक्रीवादळ, वादळीवारा आणि गारपीट या नैसर्गिक आपत्ती मानवी जीवनासाठी गंभीर धोका ठरत आहेत. चक्रीवादळामुळे वाऱ्याचा वेग प्रचंड वाढतो, त्यामुळे घरे, झाडे, विजेचे खांब पडून मोठे नुकसान होते. वादळीवाऱ्यामुळे अनेकदा इमारती, वाहने आणि शेती क्षेत्रही प्रभावित होतात. गारपीट ही अचानक उद्भवणारी हानिकारक आपत्ती आहे. ती पिकांसाठी अत्यंत घातक असते. यामुळे शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसानीचा सामना करावा लागतो. वरील आपत्तींमुळे जनजीवन विस्कळीत होते, वीजपुरवठ्यामध्ये अडथळा येतो आणि वाहतूक व्यवस्था ठप्प होते. अशा प्रकारच्या नैसर्गिक संकटांवर त्वरित आणि प्रभावी उपाययोजना करणे अत्यंत गरजेचे आहे. सरकार, प्रशासन, स्थानिक संस्था आणि नागरिकांच्या सहकार्याने आपत्ती व्यवस्थापनाची ठोस योजना राबवून या संकटांना सामोरे जाणे शक्य आहे. यामुळे नुकसान कमी करता येते व लोकांच्या सुरक्षिततेची हमी मिळते.

वरील घटकातील अध्ययन निष्पत्तीनुसार शैक्षणिक साहित्य, घटकार्ड, भूमिकाभिनय यांद्वारे विविध अध्ययन अनुभवांची सांगड घालून सुलभक व प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रियेद्वारे प्रशिक्षणार्थ्यांपर्यंत संकल्पना व संबोध सुस्पष्टतेने पोहोचविण्यासाठी हा घटकांश उपयुक्त ठरेल.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) चक्रीवादळाचे चित्र ओळखतात.

२) चक्रीवादळाच्या चित्राचे निरीक्षण करतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
चक्रीवादळ	• चक्रीवादळाचे चित्र, चक्रीवादळाचे वर्णन	• फलकावरील चित्रे दाखवावेत व त्यांची नावे विचारावीत. चक्रीवादळ म्हणजे काय? • चक्रीवादळाचे चित्र दाखवून निरीक्षण करण्यास सांगावे • विविध चित्रांच्या सहाय्याने	चित्र, ध्वनीचित्रफीत	१) चक्रीवादळामुळे मानवी जीवनावर काय आणि कसा परिणाम होतो ते सांगा.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रक्रियांसाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
		[illegible]		
कर्करोग	• कर्करोग व संबंध • कर्करोगापासून बचाव करण्याच्या उपाययोजना	• कर्करोग व तंबाखूचा संबंध स्पष्ट करतात. • कर्करोग आजारापासून बचाव करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्यात याविषयी चर्चा करतात.	माहितीपत्रक– तंबाखू कल्पना	
गुटखा	• गुटख्यामुळे होणारे नुकसान	• गुटखा खाणाऱ्यांशी चर्चा करतात. • गुटखा याविषयी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात काही प्रश्नोत्तरे घडवून आणावे, माहितीवर चर्चा करतात. • गुटखाविक्रेत्यांशी चर्चा करून त्यावर प्रतिबंध काय घालता ? याविषयी चर्चा करतात. • गुटख्यामुळे होणारे शारीरिक नुकसान कसे टाळता येईल याविषयी चर्चा घडवून आणतात. सूचना : प्रश्नोत्तरे वर्ग पूर्ण घ्यावेत.		

१२. आग लागणे, वणवा

प्रस्तावना :

शिक्षण हे केवळ माहितीपुरते मर्यादित नाही. विद्यार्थ्यांना जीवन जगण्याचे आणि त्याचे संरक्षण करण्याचे कौशल्य शिकवणे, आपत्ती व्यवस्थापन हा त्यातीलच एक महत्त्वाचा भाग आहे. आग लागणे आणि वणवा या दोन्ही घटना जीवितहानी करू शकतात. पायाभूत स्तरातील (बालवाटिका ते इयत्ता दुसरी) विद्यार्थ्यांना या विषयाची ओळख करून देणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. लहान वयात शिकलेले धडे विद्यार्थ्यांच्या मनावर कायम कोरले जातात.

या वयातील विद्यार्थ्यांमध्ये कुतूहल अधिक असते. त्यामुळे या पाठ्यक्रमामध्ये 'आग आणि वणवा' यासारख्या गंभीर विषयाला सोप्या आणि मनोरंजक पद्धतीने शिकवण्यासाठी मार्गदर्शन केले आहे. हा विषय शिकताना मुलांना गोष्टी, गाणी, खेळ, चित्रे यांच्या माध्यमातून समजावून सांगणे अपेक्षित आहे.

या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना आगीच्या धोक्यांची जाणीव होईल. धोक्यांपासून स्वतःचे रक्षण करण्यास शिकतील. शिक्षक म्हणून आपली भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. या पाठ्यक्रमाच्या मदतीने प्रशिक्षणार्थी मुलांना केवळ सैद्धांतिक माहिती नाही, तर प्रत्यक्ष जीवनात उपयोगी पडणारे महत्त्वाचे धडे देऊ शकतील.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) आग म्हणजे काय ते सांगतात.
२) आग लागल्यास कोणाला मदतीला बोलवावे हे सांगतात.
३) आग लागू नये म्हणून कोणती काळजी घ्यावी हे सांगतात.
४) घटनेच्या वेळी घाबरून न जाता, शांत राहून प्रतिसाद देतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी अंतःक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
आग लागणे	• 'आग' या आपत्तीची माहिती सांगणे. • आगीच्या घटना चित्ररूपात दाखविणे. • आग लागल्यास पळा शिकवणारे गाणे. • अग्निशमन दल चित्ररूपात दाखविणे. आग लागल्यानंतरचा	• आगीच्या घटनेबद्दल चर्चा करून जाणतील. • आगीच्या घडलेल्या विविध घटना, चित्र, व्हिडिओक्लीप दाखवून त्याबाबत चर्चा करतील. • आपत्कालीन परिस्थितीत घ्यावयाची शिकविण्यात [illegible]	आगी - संदर्भीय चित्रे, अग्निशमन दल चित्र, व्हिडिओक्लीप [illegible]	१) आग लागण्याची कारणे कोणती? २) आग लागू नये म्हणून काय उपाय करता येईल? ३) आग लागल्यास काय करावे/करू नये?

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	परिस्थितीत कोणत्या कृती करण्यात आणि कोणत्या करू नयेत याबाबत प्रात्यक्षिक कृती.	सर्व प्रशिक्षणार्थी करतील. • अभिनय पत्र/प्रतिकृती याबाबत चर्चा करतील. • आपत्कालीन परिस्थितीत विद्यार्थी आणि शिक्षक यांनी कोणत्या कृती करण्यात आणि कोणत्या कृती करू नये याबाबत प्रात्यक्षिक कृती.		
काळजी		• कथा : काय काळजी घ्यावी? काय घेतल्यानंतर शिक्षक-विद्यार्थी यांनी कोणती काळजी घ्यावी, काय घेतल्यामुळे होणारे परिणाम आणि काय घेऊ नये याबाबतीत प्रतिबंधात्मक उपाय याबाबत चर्चा करतील.		

• उपरोक्तप्रमाणे प्रत्येक 'कथा' या उपघटकाबाबत चर्चा, कृती, प्रात्यक्षिक घेण्यात यावेत.

१३. रस्ता व सुरक्षा अपघात, प्रथमोपचार CPR आणीबाणी प्रतिसाद

प्रस्तावना :

पायाभूत स्तरावरील (बालवाटिका ते इयत्ता दुसरी) विद्यार्थी हे जिज्ञासू आणि उत्साही असतात. त्यांचे जग खेळणे, धावणे आणि नवनवीन गोष्टी शिकण्याभोवती फिरत असते. याच वयात त्यांना अपघातांचा धोकाही जास्त असतो. त्यामुळे अपघात टाळणे आणि आपत्कालीन परिस्थितीत योग्य प्रतिसाद देणे, हे कौशल्य त्यांना लहान वयातच शिकवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यामुळे मुलांना केवळ सुरक्षिततेची जाणीव होत नाही, तर त्यांच्यात आत्मविश्वासाची भावनादेखील वाढते.

आपल्याला शाळेत, गावाला जाताना, बाजारामध्ये किंवा इतरत्र रस्त्याचा वापर करावा लागतो. रस्त्याचा वापर करत असताना अनेकदा योग्य ती काळजी न घेतल्यामुळे अपघात होतात. म्हणून रस्त्यावर चालताना आपण नेहमी काळजी घेतली पाहिजे. सिग्नल, झेब्रा क्रॉसिंग आणि फुटपाथचा वापर केला पाहिजे. डावीकडे-उजवीकडे पाहून वाहन येत नसल्याची खात्री झाल्यानंतर रस्ता ओलांडावा. दुचाकी चालविणाऱ्या व्यक्तींनी हेल्मेट आणि चारचाकी चालवणाऱ्या व्यक्तींनी सीटबेल्ट लावणे आवश्यक आहे. अशा छोट्या-छोट्या गोष्टींचे पालन केल्यास अपघात टाळता येतात. आपण सर्वांनी रस्ते सुरक्षित ठेवण्यासाठी मदत केली पाहिजे.

या वयातील मुलांची आकलन क्षमता लक्षात घेता, या घटकाचे प्रशिक्षण देताना शिक्षकांनी अत्यंत सोपी आणि रंजक पद्धत वापरणे आवश्यक आहे. कुठलीही क्लिष्ट वैद्यकीय माहिती देण्याऐवजी, मूलभूत आणि कृतिशील कृतींवर लक्ष केंद्रित करणे अपेक्षित आहे.

या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान नाही, तर प्रत्यक्ष जीवनात उपयोगी पडणारे महत्त्वाचे धडे मिळतील. मुलांना सुरक्षिततेचे नियम शिकवून, त्यांना अधिक जागरूक आणि जबाबदार नागरिक बनवण्यासाठी हा घटक अत्यंत उपयुक्त ठरेल.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) वाहतूक दिव्यांचे रंग ओळखतात.

२) वाहनांचे आवाज ओळखतात.

३) रस्ता ओलांडताना काळजी घेतात.

उपघटक	आशय	अध्यापक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
रस्ता अपघात	• रस्त्याचा वापर करताना धोके आणि सुरक्षित ठिकाणे. • रस्त्याचा वापर करताना	• 'हात धरा' खेळ : मुलांना जोडीने एकमेकांचा हात पकडून वर्गातल्या रांगेत चालायला सांगा.	रंगीत कागद, डब्बू, टेप, चित्रफीत, खेळणी गाडी,	१) तुम्ही पुढील रस्त्यावर खेळण्यासाठी कुठे थांबाल?

उपघटक	आशय	कृतियुक्त अध्ययनासाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	मोठ्या व्यक्तीचा हात का धरावा? याचे महत्त्व. • पादचारी मार्ग (फूटपाथ) आणि त्याचा उपयोग. • रस्ता ओलांडण्यापूर्वी उजवीकडे, डावीकडे आणि पुन्हा उजवीकडे पाहण्याचा नियम. • वाहतूक दिव्यांचे तीन रंग (लाल, पिवळा, हिरवा) आणि त्यांचे अर्थ. • आपत्कालीन परिस्थितीत शांत राहणे आणि मदतीसाठी योग्य व्यक्तीला बोलावणे. • वाहनांचे आवाज ऐकून सुरक्षिततेची जाणीव ठेवणे.	रस्त्यावर चालताना नेहमी मोठ्या व्यक्तीचा हात पकडणे किती महत्त्वाचे आहे, हे उदाहरणातून सांगतील. • 'रस्त्यावर थांबा, पाहा' गाणे : रस्त्यावर थांबा, पाहा, आवाज ऐका, कृतियुक्त गाणे. • वाहतूक दिव्यांचे रंग ओळखणे आणि त्यांचा अर्थ समजून कृती करतील. • 'लाल दिवा, हिरवा दिवा' खेळ : लाल रंगासाठी थांबणे आणि हिरव्या रंगासाठी चालणे असा आधारित एक कृतियुक्त खेळ. • पादचारी मार्गाचा वापर करणे. • पादचारी मार्गावर चालणे कृती : वर्गात किंवा मैदानावर एक पादचारी मार्ग तयार करावा. मुलांना त्यावरून चालण्याचा सराव द्यावा. • रस्ता ओलांडताना दोन्ही बाजूंना पाहणे.	कागदाचे कार्ड, वाहनांच्या आवाजांची ध्वनिफीत	१) पालक आणि शिक्षकांना सर्व नियमांचे महत्त्व कसे पटवून द्याल? २) मुलांना वाहनांच्या आवाजाबद्दल अधिक जागरूक कसे करता येईल?

उपघटक	आशय	मूल्यमापन-उद्दिष्टांसाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
प्रथमोपचार		प्रथमोपचार (प्राथमिक : प्रथमोपचार म्हणजे एखाद्या अपघात किंवा आजाराने गंभीर आजार झालेल्या वैद्यकीय मदत मिळेपर्यंत किंवा रुग्णालयात पोहोचेपर्यंत व्यक्तीला दिली जाणारी तातडीची मदत म्हणजे प्रथमोपचार.		
CPR : सीपीआर		• सीपीआर : सीपीआर (कार्डिओपल्मोनरी रिससिटेशन) ही एक आपत्कालीन वैद्यकीय प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये श्वास आणि हृदयाचे ठोके थांबल्यावर केली जाते. यामुळे मेंदू आणि शरीराच्या इतर महत्त्वाच्या अवयवांपर्यंत रक्तप्रवाह चालू राहण्यास मदत होते.		
आणीबाणी प्रतिसाद		• आपत्कालीन प्रतिसाद : आपत्कालीन परिस्थितीत मदत मिळवण्यासाठी आणि परिस्थिती हाताळण्यासाठी केलेल्या नियोजित कृतीला आणीबाणी प्रतिसाद म्हणतात.		

• उदाहरणासाठी प्रथमोपचार, CPR, आणीबाणी प्रतिसाद या उपघटकांबाबत चर्चा, कृती, प्रात्यक्षिक घेण्यात यावेत.

१४. वातावरणीय बदल : आपले आरोग्य, प्रदूषण, शीतलहरी, उष्णतेची लाट, धुके, धुरके, दुष्काळ

प्रस्तावना :

आजचे जग हे वातावरणातील बदलांच्या गंभीर परिणामांना तोंड देत आहे. उष्णतेची लाट, प्रदूषण, दुष्काळ यांसारख्या घटना आता अधिक प्रमाणात दिसून येत आहेत. वातावरणीय बदल ही एक जागतिक समस्या असली, तरी मुलांमधील जाणीव लहान वयातच निर्माण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पायाभूत स्तरावरील (बालवाटिका ते इयत्ता दुसरी) विद्यार्थ्यांना 'वातावरणीय बदल' यांसारख्या गुंतागुंतीच्या विषयाची ओळख करून देणे हे एक आव्हान आहे.

या घटकाचा मुख्य उद्देश शिक्षकांनी खेळ पद्धती आणि प्रत्यक्ष वापराने या विषयाची माहिती विद्यार्थ्यांना सोप्या व मनोरंजक पद्धतीने कशी द्यावी? यासाठी मार्गदर्शन करणे आहे. या स्तरावर मुलांना 'वातावरणीय बदल' या तांत्रिक शब्दांऐवजी, त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील घटनांशी संबंधित अनुभवातून शिकवणे आवश्यक आहे.

- प्रदूषण (Pollution) :
  हवेतील आणि पाण्यातील प्रदूषण, 'पाणी वाया का घालू नये,' किंवा 'कचरा योग्य ठिकाणी का? टाकावा' अशा गोष्टी, गाणी आणि खेळांच्या माध्यमातून शिकवावे.
- शीतलहरी आणि उष्णतेची लाट (Cold and Heat Waves) :
  हवामानातील बदलांमुळे होणारे परिणाम, 'खूप थंडी वाजल्यास काय करावे?' किंवा 'खूप गरम झाल्यास काय करावे' यांसारखे सोपे नियम शिकवावे.
- धुके आणि धुरके (Fog and Smog) :
  सकाळी होणाऱ्या धुक्याचे निरीक्षण करणे, ते मानवी क्रियाकलापांमुळे कसे वाढू शकते, याची प्राथमिक ओळख करून देणे.

या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ पर्यावरणाची ओळख होणार नाही, तर ते लहान वयातच निसर्गाशी जोडले जातील. शिक्षक म्हणून आपण या मुलांना पर्यावरणाची काळजी घेणारे जबाबदार आणि जागरूक नागरिक म्हणून घडवू शकतो.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) वातावरणीय बदलाच्या मूलभूत संकल्पना समजतात.

२) नैसर्गिक संसाधनांचे महत्त्व जाणतात.

३) पर्यावरणाची काळजी घेतात.

उपघटक	आशय	सूचक अध्ययनासाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
ऋतुमानानुसार कपडे घालणे आरोग्य	▪ आपल्या सभोवतालचे हवामान (उष्ण, पावसाळी, थंड) आणि ऋतू (उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा) यांची ओळख. ▪ हवामान कसे बदलते (उदा. सकाळी उष्ण, दुपारी पाऊस). ▪ कपडे, छत्री, टोपी, बूट हे निसर्गाचे मित्र आहेत.	▪ गोष्ट सांगणे : 'छोटी चिमणी आणि तिचे घर' अशी गोष्ट तयार करून मुलांना हवामानातील बदलांचे महत्त्व समजावून सांगणे. ▪ गाणी आणि कृती : हवामानावर आधारित गोष्टी गाणी (उदा. 'रिमझिम पाऊस पडतो'). ▪ चित्र ओळखणे : वेगवेगळ्या ऋतूंचे (उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा) चित्र दाखवून त्यांना ओळखणे.	हवामान चित्रे, ऋतू चक्र, कपडे, व्हिडिओ [illegible]	१) हिवाळ्यात आपण कोणते कपडे घालतो?

▪ दैनंदिन जीवनातील ऋतुमानानुसार कपडे : पावसाळी आरोग्य, छत्री, रेनकोट, उन्हाळी टोपी, सुती, लोकरी, [illegible] या साहित्यांबाबत चर्चा, कृती, प्रात्यक्षिक घेण्यात यावे.

१४. भूकंप आणि त्सुनामी, ज्वालामुखी, समुद्राचे उधाण

प्रस्तावना :

भूकंप ही एक नैसर्गिक आपत्ती आहे. त्याबद्दल विद्यार्थ्यांना प्राथमिक माहिती असणे आवश्यक आहे. इयत्ता पहिली व दुसरी या वर्गस्तरातील विद्यार्थ्यांना भूकंप काय आहे? तो का होतो? आणि त्यावेळी आपण कसे सुरक्षित राहू शकतो. याची प्राथमिक ओळख करून देणे हा पाठ्यघटकाचा मुख्य उद्देश आहे. यासाठी खेळ, चित्रे, गोष्टी आणि सोप्या कृतींच्या माध्यमातून मुलांना भूकंपाच्या वेळी 'ड्रॉप, कव्हर, होल्ड' या सुरक्षा नियमांची शिकवण दिली जाईल. शिक्षकांना या पाठ्यघटकाच्या मदतीने मुलांमध्ये भीती न निर्माण करता त्यांना भूकंपाबद्दल जागरूक बनवता येईल. त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करता येईल. सदर अभिरूप प्रात्यक्षिक कार्य करत असताना विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन करावे तसेच स्थानिक स्तरावर संस्थांतील आपत्ती व्यवस्थापन विभागाची मदत घेण्यात यावी.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) भूकंपाची घटना कशी घडते ते सांगतात.

२) चित्रे/ध्वनिचित्रफीत इत्यादींच्या माध्यमातून माहितीचे वर्णन करतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	विचारप्रवर्तक प्रश्न
भूकंप	• भूकंपाचा अर्थ व परिणाम • भूकंपाच्या वेळी व भूकंपानंतरचे अभिरूप प्रात्यक्षिक कार्याची माहिती.	• भूकंपाचे चित्र, भूकंपाचे ध्वनिचित्रफीत यांच्या सहाय्याने भूकंपाची माहिती देतात. • अभिरूप प्रात्यक्षिक कार्य प्रत्यक्ष करून घेतात.	भूकंपाचे चित्र व भूकंपाची ध्वनिचित्रफीत https://diksha.gov.in/play/content/do_[illegible]	१) भूकंप आला तर तुम्ही कोणती काळजी घ्याल ?

१६. युद्ध आणि युद्धजन्य परिस्थिती, रासायनिक आणीबाणी व जैविक आपत्ती

प्रस्तावना :

युद्ध ही मानवजातीच्या इतिहासातील एक अत्यंत गंभीर आणि विनाशकारी घटना आहे. युद्धामुळे राष्ट्रांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन पूर्णपणे बदलून जाते. युद्ध म्हणजे वेगवेगळ्या देशांचे एकमेकांशी संघर्ष करणे होय. संघर्ष खूप मोठा असला की, लोकांना मारणे, इमारती व शासकीय मालमत्तेची नासधूस होते. यामुळे लोकांना खूप दुःख होते. काही लोक जखमी होतात, तर काही घराबाहेर पडू शकत नाहीत. शाळा बंद पडू शकतात आणि बालकांना खेळायलाही बाहेर जाता येत नाही. युद्धामुळे कुणाचेही भले होत नाही. थोडक्यात युद्ध हे मानवतेसाठी एक मोठा शाप आहे. याचे दुष्परिणाम केवळ एका पिढीपुरते मर्यादित नसतात, तर ते अनेक पिढ्यांना भोगावे लागतात. शांत आणि सहकार्यानेच या विनाशकारी परिणामांना टाळता येऊ शकते.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

1) युद्धाविषयी माहिती सांगतात.

2) युद्धानंतरचे परिणाम सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
युद्ध	• युद्धजन्य माहिती, युद्धानंतरचे परिणाम.	• युद्धाचे चित्रपट, जागतिक युद्धांतील संदर्भ लक्षात घेऊन युद्धावर माहिती देतात. • युद्धानंतरची परिस्थिती याबद्दलची चित्रफीत दाखवून परिणामांची चर्चा घडवून आणतात.	युद्धाच्या चित्रफिती, युद्धाविषयी वृत्तपत्रातील बातम्यांची कात्रणे, इलेक्ट्रॉनिक मीडियावरील दृकश्राव्य कार्यक्रम इ.	1) युद्धामुळे काय नुकसान होते ते लिहू शकाल का ?

१५. चेंगराचेंगरी, शाळेतील आपत्ती, दंगली

प्रस्तावना :

जेव्हा खूप लोक एकाच वेळी पुढे जायला लागतात, एकमेकांना धक्का लागतो, तेव्हा धक्काबुक्की होते. याला 'चेंगराचेंगरी' असे म्हणतात. यात काही लोक पडतात, दुखापत होते. म्हणून आपण नेहमी रांगेत चालले पाहिजे, धक्काबुक्की करू नये.

आपण शिस्त पाळली नाही, तर चेंगराचेंगरी होऊ शकते. म्हणून आपण शांत राहणे, रांगेत चालणे, धक्काबुक्की न करणे हे नियम पाळले पाहिजेत. चेंगराचेंगरी टाळली तर जीव वाचू शकतो.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) चेंगराचेंगरी म्हणजे काय ते सांगून चेंगराचेंगरी झाल्यावर काय करावे व काय करू नये हे सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
चेंगराचेंगरी	• चेंगराचेंगरी या आपत्तीविषयक माहिती	• सुलभक चेंगराचेंगरी म्हणजे काय ते छोट्याशा उदाहरणातून स्पष्ट करतील ?	चित्र, चित्रफिती, रोल प्ले इत्यादी.	१) लोक चेंगराचेंगरी का करतात ?

❖❖❖

१८. पाळीव व वन्यजीव प्राण्यांचे हल्ले

प्रस्तावना :

जैविक आपत्तींमध्ये अतिशय महत्त्वाची असणारी 'पाळीव व वन्यजीव प्राण्यांचे हल्ले' ही आपत्ती आहे. गेल्या काही वर्षांत वन्यजीव प्राण्यांच्या हल्ल्यासंदर्भात अनेक घटना घडताना दिसत आहेत. वन्यजीव अधिवासांमध्ये मानवाचा हस्तक्षेप सुरू झाल्यामुळे हे हल्ले वाढत आहेत. कुत्रा, मांजर किंवा इतर प्राण्यांच्या हल्ल्यामुळे अनेक व्यक्ती मृत्युमुखी पडलेल्या घटना दिसून येतात. पाळीव प्राणी आणि वन्यजीव प्राणी यांच्या हल्ल्यामागील कारणमीमांसा, त्यामुळे होणारे परिणाम व उपाययोजना यासंदर्भात शालेय स्तरापासून जाणीवजागृती करणे खूप महत्त्वाचे आहे. या दृष्टीने आपत्तीसंदर्भात जागरूकता निर्माण करण्यासाठी येथे प्रयत्न केलेला आहे.

अपेक्षित निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) दिलेल्या आपत्तीविषयक चित्रावरून स्थानिक परिसरात घडलेल्या घटनांशी जोडणी करतात.

उपघटक	उद्देश	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
पाळीव व वन्यजीव प्राण्यांचे हल्ले	• 'पाळीव व वन्यजीव प्राण्यांचे हल्ले' या आपत्तीविषयी चित्राच्या माध्यमातून जाणीवजागृती करणे.	• परिसरातील पाळीव व वन्यजीव प्राणी यांच्या हल्ल्याच्या घटना, प्रसंग या संदर्भातील उदाहरणांची चर्चा करणे. • आपल्या परिसरातील प्राणी व प्राण्यांच्या हल्ल्यांचे वर्णन करतात.	चित्रे	१) तुमच्या परिसरातील पाळीव आणि वन्यजीव प्राणी यांनी केलेल्या हल्ल्याच्या घटना, प्रसंग यांची यादी तयार करा.

पूर्वतयारी स्तर

१. आपत्तीपूर्व तयारी

प्रस्तावना

शालेय आणि कौटुंबिक स्तरावर धोक्यांचा वेध घेण्याची कृती, धोक्यांच्या शोधाचा सराव ही एक महत्त्वाची पद्धत आहे. ही पद्धत शाळेच्या परिसरात आजूबाजूला असलेल्या अनेक संभाव्य धोक्यांची ओळख पटवण्यासाठी वापरली जाते. या पद्धतीत टास्क फोर्स, शाळा व्यवस्थापन समिती आणि विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने धोक्यांचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना केली जाते. आपल्या शाळा व परिसरातील धोक्यांचा वेध घेण्याच्या अभ्यासातील कृतींचे टप्पे, संरचनात्मक, असंरचनात्मक धोके यांची नोंदींसह विभागणी करून पुढील संभाव्य आपत्ती टाळण्यासाठी या कृती उपयुक्त आहेत. शाळा आणि आपल्या परिसरातील धोके लक्षात घेऊन त्यावर उपाययोजना करण्याची वृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करणे हा प्रशिक्षणाचा मुख्य हेतू आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) धोके कोणते याबद्दल माहितीने सांगतात.

२) 'धोका शोध' उपक्रमाबद्दल माहिती सांगतो, संभाव्य धोके ओळखण्याचा प्रयत्न करतात.

३) संरचनात्मक व असंरचनात्मक धोक्यांची विभागणी करतात.

४) ज्ञानाच्या मदतीने धोके शोधतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिकित्सक प्रश्न
शालेय व कौटुंबिक स्तरावरील धोक्यांचा वेध.	• धोक्यांची ओळख आणि अर्थ. • धोका शोध उपक्रमाबद्दलची माहिती. • धोक्यांचा वेध घेण्याच्या अभ्यासातील कृतींचे	• 'धोका' या संकल्पनेचा संदर्भीत अर्थ. • वर्गखोल्यांमधील धोका शोधण्याची कृती. (परिशिष्ट २ पाहा) • वर्गखोलीतील संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक धोक्यांची	चित्रफलक, वर्गखोलीतील संरचनात्मक व असंरचनात्मक धोक्यांचे तक्ते	१) धोक्यांचा वेध घेण्याच्या पद्धतीतील कृतींच्या टप्प्यांचा वापर करून धोक्यांचा शोध कसा घ्याल सोदाहरण स्पष्ट करा.

उपघटक	आशय	सूचक प्रक्रियांसाठी अंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	उदा. – अग्निपूजन, मूर्तिपूजा, प्रेतयात्रा नियोजन, हळद/कुंकवाचा व साहित्याचा, ग्रहणविधी, गावात आपली ग्रामदेवता जत्रेत मिळणारी समाविष्ट करणे. इ.	विषयाशी कामाची कृती. (तक्ता क्रमांक ४)		

◇ ◇ ◇

२. आपत्ती व्यवस्थापन - शोध व बचाव

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्यात गेल्या काही वर्षांत आलेल्या आपत्तींचा एकूण आढावा घेतल्यास असे सहजपणे लक्षात येते की, वेगवेगळ्या आपत्तींची तीव्रता आणि वारंवारिता वाढलेली आहे. आपत्तींना सामोरे जाण्यासाठी पुरेसे प्रशिक्षण आणि पूर्वतयारी नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात बाधित घटकांची संख्या वाढते आहे. मोठ्या प्रमाणात जीवित आणि वित्तहानी होते आहे. गेल्या काही वर्षांत हवामान बदलामुळे नैसर्गिक आपत्तींना महाराष्ट्र राज्याला नियमित सामना करावा लागत आहे. अशा अनेक मानवनिर्मित आणि नैसर्गिक धोक्यांमुळे शालेय व्यवस्था आणि शैक्षणिक सेवांवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. नैसर्गिक आपत्तींचे परिणाम शाळेतील मुले आणि शालेय समुदायासाठी प्रचंड जोखीम निर्माण करत असतात. त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक स्वास्थ्यावर होत असतो. हे सर्व प्रकारचे परिणाम आणि प्रभाव कमी करण्यासाठी बालक, युवा वर्ग आणि शाळांसारख्या महत्त्वाच्या सार्वजनिक संस्थांमध्ये लवचिकता निर्माण करणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी शाश्वत पद्धतीची सुसंगत उपाययोजना करणे आणि वेगाच्या भविष्यकाळातील आपत्तीला सक्षमपणे तोंड देणे. यातून बाहेर पडण्यासाठी आपत्तीपूर्व, आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीपश्चात विविध प्रकारच्या प्रशिक्षणांची शाळा आणि महाविद्यालय स्तरावर गरज आहे. त्यामुळे या उपक्रमाच्या माध्यमातून शालेय वातावरण आणि शालेय शिक्षण यामधून विद्यार्थ्यांची संवेदनशीलता निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवलेले आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) शोध व बचाव यातील फरक सांगतात.

२) आपत्तीचा संभाव्य धोका लक्षात घेऊन पूर्वतयारीच्या साहित्याची यादी करतात.

३) शोध आणि बचावाचे विविध टप्पे स्पष्ट करून सांगतात.

४) शोध मोहिमेदरम्यान आपत्ती निवारण करण्याबाबत माहिती सांगतात.

५) पीडित व्यक्तीच्या बचावासाठी विविध पद्धती सांगतात.

६) प्रथमोपचार, आपत्कालीन सेवा, मानसिक पुनर्वसन व समुपदेशन या संदर्भात माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
शोध व बचाव	▪ शोध व बचाव म्हणजे काय हे सांगणे. ▪ आपत्तींचे प्रकार, बचाव यंत्रणा व त्यांची भूमिका, आपत्ती प्रवणता, स्थानिक प्रशासनाशी संपर्क साधण्यासाठी काही उपयुक्त माहिती सांगणे. ▪ शोध आणि बचावासंदर्भातील विविध संस्थांच्या कार्याची माहिती देणे. ▪ शोध मोहिमेदरम्यान आपली चिन्हांकन उपयुक्त माहिती सांगणे. ▪ पीडित व्यक्तींच्या बचावासाठी विविध पद्धती सांगणे. ▪ प्रथमोपचार, आपत्कालीन निवारा, मानसिक पुनर्वसन व समुपदेशन या संदर्भात माहिती देणे.	▪ शोध आणि बचाव या संदर्भात चर्चा करतील. ▪ बचाव साहित्य संच - प्रत्येक साहित्याचे उपयोग प्रात्यक्षिक करून दाखवणे. शोध व बचाव संदर्भातील जनजागृतीसाठी ठसे, घोषवाक्य तयार करण्यास सांगणे. ▪ स्वैर वाचन (पाठ्य पुस्तक) (भूगोल, इ. ९) उदा. भूकंप आपत्तीसाठी शोध व बचाव कार्य. ([illegible] पहावे.) ▪ शोध व बचाव मोहिमेदरम्यान आपली चिन्हांकन संदर्भात भूमिका अभिनय सादर करणे. ▪ पीडित व्यक्तींच्या बचावासाठी प्रात्यक्षिकांचे सादरीकरण. ▪ प्रथमोपचार, आपत्कालीन निवारा, मानसिक पुनर्वसन व समुपदेशन या संदर्भातील माहितीपट	शोध व बचाव संदर्भातील जनजागृती - साहित्य चित्रफीत, प्रथमोपचार संच, भूमिका अभिनय, पथनाट्य, तक्ता दृकश्राव्य	१) आपत्कालीन शोध व बचाव कार्यात तुमची भूमिका काय असेल उदाहरणासह स्पष्ट करा.

३. आपत्ती व्यवस्थापन समूहांची बांधणी व उन्मुखीकरण

प्रस्तावना :

आपत्ती व्यवस्थापन पथकाची/समूहाची स्थापना करणे, आपत्तीपूर्व, आपत्तीदरम्यान व आपत्तीनंतर विविध टप्प्यांवर काम करावे लागत असते. त्यासाठी विविध भूमिकेतून काम करीत असतात. त्यानुसार कृतिदलांची निर्मिती करण्यासंदर्भात राष्ट्रीय व राज्य आपत्ती व्यवस्थापनाने नियमावली तयार केलेली आहे. या नियमावलीनुसार कृतिदले काम करीत असतात. कार्यक्षेत्रानुसार विविध कृतिदलांच्या (टास्क फोर्स) माध्यमातून काम कसे करावे? याचे विद्यार्थ्यांना ज्ञान मिळावे म्हणून आपल्या शाळेमध्ये शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समिती अंतर्गत विविध कृतिदलांची निर्मिती करण्यात यावी. यासंदर्भात आवश्यक कार्यवाही कशा पद्धतीने करावी? या संदर्भात सविस्तर मार्गदर्शन केलेले आहे. या अनुषंगाने आपल्या शाळेमध्ये प्रभावी अंमलबजावणी करून विद्यार्थ्यांनी सराव तालीम घेण्यासाठी कृती संदर्भात मार्गदर्शन करण्यात आलेले आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

1) आपत्कालीन कार्यक्षेत्राबद्दल माहिती सांगतात.
२) शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समितीच्या अंतर्गत असणारे विविध कृतिदल/टास्क फोर्सची नावे सांगतात.
३) कार्यक्षेत्रानुसार कृतिदलांची स्थापना प्रक्रिया आणि कार्यपद्धती यांविषयी माहिती सांगतात.
४) विविध कृतिदलांची भूमिका आणि जबाबदारी या संदर्भात माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समूहांचे उन्मुखीकरण : (३ ते आणि ६५ चे विविध कृती)	कार्यक्षेत्र : • प्रथमोपचार, शोध व बचाव कार्य, स्थलांतर इशारा देणे, जनजागृती व अग्नि सुरक्षा कृतिदल व त्यांच्या कार्याच्या संदर्भात माहिती करून घेणे. • शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समिती अंतर्गत विविध	• आपत्तीपूर्व, आपत्ती दरम्यान आणि आपत्ती पश्चात करावी लागणारी विविध कामांची यादी गटानुसार तयार करण्यास सांगणे. • कृती दलानुसार आपत्तीपूर्व व आपत्ती दरम्यान आणि आपत्ती पश्चात नुसार कामांची विभागणी.	फ्लिपचार्ट तक्ते. प्रोजेक्टर	१) शाळेचा आपत्तीविषयक धोका सुरक्षा आराखडा तयार करा. २) प्रत्येक गट, आराखडा निर्माण, शेजारी व माहिती यांच्या संदर्भात पद्धतीने सादर

उपघटक	आशय	सूचक अध्ययनासाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
	कृतिदल / टास्क फोर्स / व्यक्तींनी स्थापन करावी आणि कार्यपद्धती समजावून देणे. • कार्यक्रमानुसार आपत्तीपूर्व व आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीनंतर शाळेत असणारे समूहदल/कार्यदल यांची माहिती देणे. • शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समिती अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या कार्य कृतिदलाची भूमिका, जबाबदाऱ्या समजावून देणे.	• वरील सूचनेनुसार कार्यक्रम व त्यांची नावे द्या. जबाबदारी निश्चित, बैठकी आणि माहिती प्रसारण गट, शोध आणि बचाव पथक, अग्निशमन दल • त्यानुसार मुलांनी निवडलेल्या, प्रात्यक्षिक व वाचन साहित्यातील परिशिष्ट क्र. १४.१ नुसार पाटी तयार करणे. • त्यानुसार नियुक्त कार्यदल प्रत्येक कृतिदलाची जबाबदारी, बैठकी आणि माहिती, प्रसार गट यांची आपत्तीपूर्व, आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीनंतर भूमिका आणि जबाबदारी या संदर्भात गटानुसार विचारणी करून घ्यावी (संदर्भ : वाचन साहित्यातील परिशिष्ट क्र. १४.२) • प्रत्यक्ष आपत्तीच्या दरम्यान केलेला अभ्यास शोध आणि बचाव पथकाच्या कार्य संदर्भात प्रात्यक्षिक	प्रात्यक्षिक	कार्य कृतिदलांची निश्चित कार्य ते सांगा.

४. प्रथमोपचार व प्रशिक्षण

प्रस्तावना :

प्रथमोपचार म्हणजे जखमी व्यक्तीची तात्काळ घ्यायची काळजी. आपण एखाद्या जखमी व्यक्तीवर कशाप्रकारे उपचार करावेत याचे संपूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना शालेय [illegible] विविध आपत्तींमध्ये उपयुक्त म्हणून प्रथमोपचाराचे प्रशिक्षण दिले, तर तो एखादा अपघात किंवा आपत्तीच्या दरम्यान जखमी व्यक्तीला रुग्णालयात घेऊन जाण्यापर्यंतच्या कालावधीत जे प्रथमोपचार करावे लागतील ते तो करेल. त्यामुळे अनेक लोकांचे प्राण वाचू शकतील. जखमा, रक्तस्राव, उष्माघात, चक्कर येणे, पायाला मुरगळणे, भाजणे, फिट येणे, धक्का, रस्त्यावरील अपघात, विषबाधा, कुत्रा चावणे, गुदमरणे, सर्पदंश आदींसारख्या आपत्तीवेळी प्रथमोपचार खूप महत्त्वाचा ठरतो. त्यामुळे आपत्कालीन परिस्थितीच्या काळात विद्यार्थ्यांना प्रथमोपचार पेटी, त्यातील साहित्याचा वापर, प्रत्यक्ष कसा करावा याचे प्रात्यक्षिक यांविषयीचे प्रशिक्षण देणे खूप महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे जखमीच्या स्वरूपात उपचार करून होणारी हानी टाळता येऊ शकते. शाळा आणि शाळा समुदायामध्ये अशा प्रकारच्या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त संवेदनशील विद्यार्थी समुदाय निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) प्रथमोपचार संबंधी माहिती आणि महत्त्व सांगतात.

२) प्रथमोपचार प्रशिक्षणाचे महत्त्व सांगतात.

३) प्रथमोपचार साहित्य उपयोजनाचे प्रात्यक्षिक करून दाखवितात.

४) प्रथमोपचार करत कृतींमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन प्रत्यक्ष कृती करून दाखवतात.

उपघटक	आशय	कृतियुक्त-प्रशिक्षणासाठी कार्यनीती	शैक्षणिक साहित्य	चिकित्सक प्रश्न
प्रशिक्षण आणि प्रथमोपचार	• प्रथमोपचार प्रशिक्षणाची प्रक्रिया. • प्रथमोपचार करताना घ्यावयाची दक्षता. • प्रथमोपचार प्रक्रियेची सजग कृती. • विविध आपत्तींच्या दरम्यान करावयाच्या प्रथमोपचार पद्धतींची माहिती.	• प्रथमोपचार संबंधातील साहित्याच्या संदर्भाने चर्चा • प्रथमोपचार करताना विविध हाताने कृती उदा., बँडेज बांधणे, प्रथमोपचार आणि सीपीआर, रुग्णवाहिका येईपर्यंत व्यक्तीच्या अंतर्गत प्रथमोपचार करण्याची प्रक्रिया इ.	चित्रफिती, तक्ते, ऍनिमेशन, पथनाट्य	१) प्रथमोपचार करताना वापरली जाणारी ABCD प्रक्रिया सविस्तर स्पष्ट करा.

५. आपत्तीपश्चात ताणतणावाचे व्यवस्थापन

प्रस्तावना :

आपत्ती येऊन गेल्यानंतर परिस्थिती सर्व दृष्टींनी पूर्व पदावर येणे, दैनंदिन जीवन व्यवहारासाठी पुन्हा सज्ज होणे या गोष्टी परिणामकारक आपत्तीनंतरच्या व्यवस्थापनासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. आपत्तीग्रस्तांना योग्य वेळी मानसिक आधार देणे, समाजामध्ये संवेदनक्षमता निर्माण करणे, काळजी घेणाऱ्या व्यक्तींना प्रशिक्षण देणे यांसारख्या कृतींमधून दीर्घकाळ होणाऱ्या मानसिक दुष्परिणामांना कमी करता येते. त्यासाठी व्यक्तींच्या भावना जाणून घेणे, त्यांना भावनात्मकदृष्ट्या सावरण्यासाठी आवश्यक ते समुपदेशन करणे, मानसिक आधार देणे, ताणतणावाची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) आपत्तीनंतर उद्भवणाऱ्या मानसिक ताण व भावनिक स्थितीची एकत्रित माहिती सांगतात.

२) ताण ओळखण्याची लक्षणे स्पष्टपणे सांगतात.

३) ताण कमी करणाऱ्या प्राथमिक उपायांची अंमलबजावणी करतात.

४) मानसिक आरोग्य सहाय्यासाठी मदत करतात.

५) लघु कथा, संवादाची भाषा व महत्त्व त्यांच्या शब्दात सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
आपत्ती पश्चात ताणतणावाचे व्यवस्थापन	• आपत्तीनंतर मानसिक परिणाम • तणावाची लक्षणे : शारीरिक, मानसिक, भावनिक व सामाजिक. • मनोबल वाढविणारे उदा : योग, ध्यान, श्वसनाचे तंत्र.	• श्वसन क्रिया/दीर्घ श्वसन : मानसिक शांततेसाठी रोजचा सराव. • 'थांबा-विचार-कृती करा' पद्धत : प्रतिक्रिया देण्याआधी विचारपूर्वक कृती. • 'भावनिक थर्मामीटर' खेळ : भावना मापन	चित्रफिती, तक्ते, प्रतिक्रियापत्रे	१) तुम्हाला ताणतणाव आल्यावर तुम्ही काय करता? २) आपल्या परिसरातील आपत्तीत सापडलेल्या व्यक्तींना धीर कसा द्याल?

उपघटक	आशय	सुलभक उद्दिष्टांसाठी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	• मनोवैज्ञानिक प्राथमिक मदतीचा (Psychological First Aid-PFA) परिचय. • कौटुंबिक, सामाजिक व भावनिक आधार व्यवस्थांचे महत्त्व • स्वतःची काळजी व तणावमुक्त आधार.	विचार व्यक्त करून समजून घेणे. • गटचर्चा, भूमिकाभिनय : समवयस्कांशी संवाद, समर्थन व प्रोत्साहन. • श्वास व ध्यान वर्ग : कौशल्य सरावाद्वारे भावनिक स्थिरता. • समूह कला/अनुभव सामायिकीकरण कार्यशाळा : इतरांचे अनुभव ऐकून सामाजिक भावना स्वीकारणे.	पठनपत्र, दृकश्राव्य साधन.	१) तुमच्या परिसरातील आपत्तीपूर्व तणावाच्या अनुभवातील व्यक्तींशी मुलाखत घ्या. २) तणावाचे व्यवस्थापन कसे करावे यावर उपक्रम तयार करा.

६. कुपोषण

प्रस्तावना :

आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीपश्चात योग्य आहार न मिळणे, अन्नाची टंचाई, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव, दीर्घकाळपर्यंत आरोग्य सेवा, ताण आणि मानसिक आरोग्याचे विविध प्रश्न, आपत्ती दरम्यानच्या काळात बाधित झालेली बालके आणि गरोदर महिलांच्या कुपोषणाचा धोका. आपत्तीदरम्यान आणि पश्चात कुपोषण आणि भूकबळी यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आढळते. वर्षातसुद्धा काही कारणामुळे विद्यार्थी योग्य आहार अभावी कुपोषण झाल्यामुळे शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या विपरित परिणाम होतो. त्यामुळे निरोगी जीवनासाठी आरोग्यदायी आहाराबाबत जागृतीकडे प्राधान्याने लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे. या अनुषंगाने ही कृती समाविष्ट करण्यात आलेली आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) सर्वसामान्य आरोग्यासाठी आरोग्यदायी/पोषक आहार किती महत्त्वाचा आहे हे सांगतात.
२) विविध आहारातील पोषक द्रव्य ओळखून तसा आहार घेण्याचा प्रयत्न करतात.
३) आपत्तीदरम्यान होणाऱ्या विविध बाधित घटकांच्या कुपोषणासंबंधी जागृत होऊन उपाययोजना करतात.
४) आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीपश्चात आरोग्यदायी आहाराबाबत जागरूकता निर्माण करणारी प्रत्यक्ष कृती करतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
कुपोषण	• सर्वसामान्य आरोग्यासाठी पोषक आहाराची आवश्यकता. • पोषक आहारातील विविध घटकांची ओळख. • कुपोषण कमी करण्यासाठी उपाय योजना. • आरोग्यदायी आहारसवयी.	• सर्वसामान्य आरोग्यासाठी पोषक आहाराची आवश्यकता स्पष्ट करणे. • आहार आणि पोषक द्रव्य यांची माहिती तयार करण्यासाठी कृती करणे. • कुपोषण कमी करण्यासाठी उपाय योजना स्पष्ट करणे. • कुपोषण आणि सर्वसामान्य आरोग्यासाठी आहाराचे महत्त्व व आवश्यकता स्पष्ट करणे.	विविध आहाराचे नमुने असलेले चित्र.	१) तुमच्या सुदृढ आणि निरोगी आरोग्यासाठी आहाराचे महत्त्व सांगा. २) तुमच्या परिसरात एखादी आपत्ती आल्यास कुपोषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.

७. स्वच्छता (WASH - Water Sanitation and Hygiene)

प्रस्तावना :

आपत्ती ही मानवजातीच्या अस्तित्वाला धोका व आव्हान देणारी एक नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित घटना आहे. अशा आपत्तींमुळे घरांमधून सुविधा कोलमडतात, आरोग्याच्या समस्या उद्भवतात आणि विशेषतः पाणी, स्वच्छता व स्वच्छतेच्या (wash) क्षेत्रात गंभीर परिणाम होतो. आपत्तीच्या काळात दूषित पाणी, उघड्यावर शौच, अपुरी पोषण इत्यादींमुळे साथीचे रोग पसरतात व जीवितहानीचा धोका वाढतो. त्यामुळे स्वच्छता (wash) क्षेत्रात उपायांची अंमलबजावणी व जनजागृती अत्यंत आवश्यक आहे. आपत्तीतही, आपली स्थानिक आणि सार्वजनिक स्वच्छ पाणीपुरवठा, सुरक्षित मलनिःसारण, वैयक्तिक स्वच्छता आणि सार्वजनिक आरोग्य यांचा एकत्रितपणे विचार करून समुदायात रोगप्रतिबंधक उपायांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे होय. स्वच्छतेच्या (wash) योग्य व्यवस्थापनामुळे केवळ आरोग्यसुरक्षा नव्हे, तर मानवी प्रतिष्ठेबाबतचा सन्मान राखला जातो, विशेषतः महिलांसाठी.

पाठ्यक्रमामध्ये सहभागी प्रशिक्षणार्थींना आपत्कालीन संदर्भातील धोके, उपाययोजना, स्थानिक पातळीवर कृतिआराखडे तयार करणे, तसेच आपत्ती व्यवस्थापनात स्वच्छतेला प्राधान्य कसे द्यावे याची माहिती दिली जाईल. सकारात्मक बदल घडवण्यासाठी सामूहिक सहभाग, शासन यंत्रणा आणि स्थानिक नेतृत्व यांचा वापर करून एक सुरक्षित आणि स्वच्छ भविष्यासाठी या संदर्भातील कृती प्रशिक्षण खूप महत्त्वाचे आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) आपत्तीच्या वेळी परिसर स्वच्छता, स्वच्छ पाणी, स्वच्छता आणि स्वच्छतेचे महत्त्व समजावून सांगतात.

२) पाणी प्रदूषण व जलजन्य रोगांबद्दल माहिती देतात.

३) साथरोगांच्या पद्धतीने स्वच्छतेचे पालन कसे करावे याची प्रात्यक्षिके दाखवितात.

४) स्थानिक स्तरावर स्वच्छता व्यवहार सुरक्षित कसे ठेवावेत याबाबत योजना तयार करतात.

५) स्वच्छता व्यवस्थापनात शाळेत आणि समुदाय पातळीवर नेतृत्व संदर्भात योजना तयार करतात.

उपघटक	आशय	कृतियुक्त प्रशिक्षणार्थी अंतःक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
स्वच्छता (WASH Water Sanitation and Hygiene)	• स्वच्छतेचा अर्थ पाणी (स्वच्छ आणि सुरक्षित) • स्वच्छता (सांडपाणी व्यवस्थापन) आणि वैयक्तिक स्वच्छता.	• कृती : हात धुण्याचे अचित्य पटवून देणारे प्रात्यक्षिक : साबण आणि पाण्याने योग्य हात धुण्याची प्रक्रिया प्रशिक्षणार्थींना पटवून	स्वच्छता चित्रफिती,	१) आपत्तीच्या वेळी पाण्याची टंचाई आली, तर आपण काय कराल ? २) हात धुण्याच्या पद्धतीबाबत

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	▪ आपत्ती व स्वच्छता (उदा. शहरीकरण, भूकंप आदी आपत्तींमध्ये पाण्याचे दूषितीकरण) ▪ रोगराईचा प्रभाव, साथीजन्य रोग, पाण्याचे रोग, जलजन्य रोग (कॉलरा, कावीळ, टायफॉईड, विषम इन्फेक्शन इत्यादी) ▪ हात धुण्याची योग्य पद्धत आणि वेळ (जेवणापूर्वी, शौचालयानंतर, इ.) ▪ सुरक्षित पाणी साठवणूक (स्वच्छ भांडे, झाकण असलेले ड्रम, क्लोरिनेशन इ.) ▪ आपत्ती पूर्वतयारी (उदा. सुरक्षित पाण्याचा साठा, साबण, जंतुनाशक, स्वच्छतागृह सुविधा, जनजागृती) ▪ आपत्तीनंतरचे उपाय (तात्पुरती स्वच्छतागृहे, जलशुद्धीकरण, कचरा व्यवस्थापन, मृत प्राण्यांचे निपटान इ.	सादर करतात. ▪ स्वच्छता संदेशांवर स्पर्धा. उदा. भित्तिपत्रक स्पर्धा/ चित्रकला (स्वच्छतेचा संदेश देणारे चित्र) ▪ स्वच्छता : जनजागृती कार्यक्रम. ▪ चर्चा : 'आपत्तीच्या वेळी आपल्या गावात स्वच्छता राखणे कसे हाताळाल ?' ▪ कचरा वर्गीकरण खेळ : ओला व सुका कचरा वेगळा करण्यासाठी टाकणी.	तक्ते. प्रतिकृतीसहित पत्रकाद्वारे,	स्वच्छ /सुरक्षित कोणते ? ३) स्वच्छतेच्या अभाव आपत्ती-पश्चात कोणते रोग निर्माण होऊ शकतात ? ४) तुम्ही स्वच्छता समितीचे सदस्य असल्यास, तर कोणती तीन पहिली कामे कराल ?

८. सायबर गुन्हे जागरूकता

प्रस्तावना :

आपत्तीच्या काळात जगभरातील विविध स्तरातील सर्व घटक विविध प्रकारच्या संकटांना सामोरे जातात. विशेषतः मुले ही समाजामधील सर्वात असुरक्षित आणि बाधित घटकांतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. या काळात विविध प्रकारचे शोषण, फसवणूक आणि हिंसेचे धोके वाढतात. त्यातील एक गंभीर, पण कमी लक्ष दिलेला धोका म्हणजे सायबर गुन्हे. या गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण करण्यासाठी ऑनलाइन सुरक्षा वाढवण्याची आवश्यकता असते. त्याचबरोबर बालक, पालक, काळजी घेणारी यंत्रणा अशा घटकांना शोषणाबद्दल जागृत करण्याची गरजही असते. या अनुषंगाने बालकांपासून माहिती तंत्रज्ञान कायदा व आपत्तीच्या काळातील सायबर गुन्हे आणि त्यांचे स्वरूप, धोके आणि परिणाम, मदत मिळविण्याच्या पद्धती तसेच विद्यार्थी आणि शिक्षकांची भूमिका कशी असावी? याबद्दल मार्गदर्शन करण्याच्या उद्देशाने हा घटक प्रशिक्षणात समाविष्ट करण्यात आलेला आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) विविध ॲप्स आणि संकेतस्थळांसंबंधी माहिती सांगतात.

२) विविध ॲप्स वापरताना काळजी न घेतल्यामुळे होणाऱ्या फसवणुकीच्या घटना आणि धोके सांगतात.

३) सायबर गुन्हेगारीपासून बचाव करण्यासाठी आवश्यक कृती आणि उपाययोजना सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
आपत्तीच्या काळातील सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूप	• अधिकृत आणि अनधिकृत संकेतस्थळ ओळखण्याची पद्धती सांगणे. • आपत्तीच्या काळात असणाऱ्या सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूप, धोके आणि परिणाम यांविषयी माहिती	• विविध ॲप्स आणि संकेतस्थळ ओळखण्यासाठी प्रात्यक्षिक करणे. • आपत्कालीन परिस्थितीत झालेल्या सायबर गुन्ह्यांच्या घटना, प्रसंग या संदर्भात चर्चा उदा. अहमदाबाद विमान दुर्घटनेतील मृतांच्या नावे	पॉवरपॉइंट, दूरदर्शन-पत्रातील आणि इलेक्ट्रॉनिक वाहिन्यांवरील बातम्या यांचे संदर्भ, आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये फसवणूक	१) 'सिरम' हा ॲप संदर्भात माहिती सांगा. २) आपत्कालीन परिस्थितीतील सायबर गुन्ह्यांपासून बचाव करण्यासाठी कृती सुचवा.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रक्रियेसाठी अंतक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	• आपत्कालीन काळात सायबर गुन्ह्यांच्या संदर्भात अशाच काळजीच्या मूळ वस्तू आणि विश्वासार्ह माहिती • आपत्कालीन काळात सायबर गुन्ह्यांपासून होणारी फसवणूक टाळण्यासाठी घ्यावयाच्या काळजीसंदर्भात मार्गदर्शन. • सायबर सुरक्षाबाबत प्रशिक्षण आणि डिजिटल फसवणुकीमधून होणारा धोका टाळण्यासाठी उपाययोजना. • सायबर सुरक्षा प्रशिक्षणासंदर्भात आपत्कालीन स्थितीत शिक्षकांची भूमिका.	फसवणूक निर्माण केलेली भीती. • आपत्कालीन परिस्थिती सायबर गुन्ह्यांमुळे निर्माण झालेले धोके आणि त्यांचे परिणाम या संदर्भातील घटना प्रसंग यांचे अनुभवकथन करा. • सायबर फसवणुकीच्या संदर्भात विविध घटनांमधून सादरीकरण. • आपत्कालीन परिस्थितीत सायबर गुन्हे आणि फसवणूक यापासून वाचण्यासाठी आवश्यक कृती करणे सादरीकरण.	डिजिटल उपकरणांच्या विविध माध्यमातील पुरावे, वृत्तपत्रातून सादरीकरण करण्यासाठी पत्रके, दृकश्राव्य साधन	१) आपत्कालीन परिस्थितीत सायबर गुन्ह्यांपासून बचाव करण्यासाठी योजना तयार करा. २) आपत्कालीन परिस्थितीत सायबर गुन्ह्यांपासून बचाव करण्यासाठी नागरिकांसाठी माहिती पत्रिका तयार करा.

९. वीज कोसळणे, दरड कोसळणे, भूस्खलन

नैसर्गिक आपत्ती म्हणजे अचानक उद्‌भवणाऱ्या घटनांमुळे जीवित व वित्तहानी होणे होय. वीज कोसळणे, दरड कोसळणे आणि भूस्खलन या सुद्धा नैसर्गिक आपत्ती आहेत. वीज कोसळल्यास जीवित व वित्त हानी होते. दरड कोसळणे व भूस्खलन डोंगराळ भागात आणि पावसाळ्यात अधिक होते. जास्त पावसामुळे, भूकंपामुळे किंवा मानवी अतिक्रमणामुळे माती, दगड, झाडे अचानक खाली सरकतात. काही भागात देखील दरड कोसळण्याचे व भूस्खलनाचे प्रकार होतात जे मानवनिर्मित आहेत. आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे आपत्तीपूर्व तयारी, तातडीने उपाय व पुनर्वसन करणे होय. यासाठी सरकार, प्रशासन, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांचे सहकार्य आवश्यक आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यांना या आपत्तींविषयी माहिती असणे व त्यावरील उपाययोजनांद्वारे स्वतःचा व इतरांचा बचाव करण्यासाठी सज्ज असणे आवश्यक आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) वीज पडण्याच्या प्रसंगाची चर्चा करतात.

२) विजेच्या विविध कारणा बाबत, चर्चा करतो, मते मांडतात.

उपघटक	आशय	मूल्यमापन-प्रशिक्षणार्थी अंतःक्रिया	संदर्भीय साहित्य	विचारात्मक प्रश्न
वीज कोसळणे	• वीज पडण्याचा प्रसंग माहिती व चर्चा. • वीज पडण्याच्या प्रसंगांची उदाहरणे व त्यांची माहिती.	• विजेसंदर्भातील विविध बातम्यांचे वाचन करण्यास सांगणे. • परिसरात घडलेल्या घटनांची माहिती सांगतात.	वर्तमानपत्रे, संदर्भीय पुस्तके	१) तुमच्या परिसरात घडलेल्या विजेच्या पडण्याच्या घटनांविषयी माहिती सांगा ? २) तुम्ही ऐकलेल्या, पाहिलेल्या विजेच्या संदर्भातील बातम्यांची माहिती सांगा.
दरड कोसळणे		दरड कोसळणे मूल्यमापन कृती : • दरड कोसळण्याच्या कारणांची चर्चा करा.		

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
		• दारू प्रथम अंत कोणते याची चर्चा करा. • दारू सोडण्यासाठी समाजात असणाऱ्या प्रेरक कार्याचा शासनाच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांची चर्चा करा. • दारू सोडण्याशी निगडीत उद्भवणाऱ्या प्रश्नांवर शासनाच्या उपाययोजनांबद्दल प्रात्यक्षिक करून घ्यावे.		
धूम्रपान		धूम्रपान सुलभक कृती : • धूम्रपानाच्या कारणांची चर्चा करा. • धूम्रपान होऊ शकणाऱ्या रोगांची माहिती सांगणे. • धूम्रपान होऊ नये म्हणून करावयाच्या शासनाच्या उपाययोजनांची व प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांची माहिती द्या. सूचना : वरीलप्रमाणे सर्व कृती घ्याव्यात.		

१०. अतिवृष्टी, ढगफुटी, पूर, पुरामुळे विजेचा धक्का

प्रस्तावना :

अतिवृष्टी, ढगफुटी, पूर, विजेचा धक्का व बुडणे या नैसर्गिक आपत्ती मानवी जीवनासाठी मोठे संकट निर्माण करतात. अतिवृष्टी आणि ढगफुटीमुळे अचानक मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडतो, ज्यामुळे नद्या, नाले ओसंडून वाहतात आणि पूर येतो. पुरामुळे घरे, रस्ते, शेती पशुधनाचे नुकसान, ज्यामुळे जनजीवन ठप्प होते. पुरामुळे विजेचा धक्का लागणे ही गंभीर समस्या आहे. पुराच्या पाण्याने विजेच्या उपकरणांमध्ये शॉर्टसर्किट होऊन जीवितहानी होऊ शकते. तसेच, पुराच्या पाण्यात बुडून मृत्यू होण्याच्या घटना घडतात. पुरामुळे पाण्याचे आजार पसरतात. या आपत्तींचा प्रभाव विशेषतः ग्रामीण भागात अधिक जाणवतो. तिथे बचाव आणि मदत कार्य मिळणे कठीण असते. म्हणून, या आपत्तींवर प्रभावी व्यवस्थापन व योग्य उपाययोजना करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून जीवन आणि संपत्तीचे संरक्षण होईल आणि लोक सुरक्षित राहतील.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) पूर येण्याची कारणे सांगतात.

२) परिसरातील आलेल्या पुराबाबत चर्चा करतो व माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
पूर	• पूर येण्याची कारणे, पुराच्या प्रसंगाची चर्चा.	• पूर येण्याच्या कारणांबाबत चर्चा करतात. • पावसामुळे नदी, तलाव, ओढे, धरण इ. जलस्रोतात होणाऱ्या पाणीपातळीतील वाढीबाबत चर्चा करतात. • पूर प्रसंगाबाबत बातम्या वाचून ऐकतात. • वर्तमानपत्रातील पुराच्या घटनेविषयी बातम्या सांगतात.	चित्र	१) पूर परिस्थितीत कोणती काळजी घ्यावी ?

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
अतिवृष्टी / अनावृष्टी	• अतिवृष्टीची कारणे व उपाय योजना याची चर्चा	अतिवृष्टी/ अनावृष्टी • अतिवृष्टी म्हणजे काय? ते समजून त्याची कारणे व परिणाम यांविषयी चर्चा घडवून आणतात. • अनावृष्टीची कारणे शोधून त्यावरील उपाययोजना सुचवतात. • पुरामध्ये किंवा पूर येऊन गेल्यावर लागू नये म्हणून कोणती काळजी घ्यावी? शासकीय उपाययोजनांसंबंधी माहिती मिळविणे. • पूर आल्यावर किंवा दुष्काळ पडल्यावर गावकरी एकत्र येऊन काय करतात? सूचना : वर्तमानपत्रातील सर्व कृती करावयास.		

११. ढगफुटी/अतिवृष्टी, वादळी वारा, गारपीट

प्रस्तावना :

ढगफुटी/अतिवृष्टी, वादळी वारा आणि गारपीट या नैसर्गिक आपत्ती मानवी जीवनासाठी गंभीर धोका ठरत आहेत. ढगफुटीमुळे पाण्याचा वेग प्रचंड वाढतो, ज्यामुळे घरे, रस्ते, पिके वाहून जाऊन मोठे नुकसान होते. वादळी वाऱ्यामुळे अनेकदा इमारती, झाडे आणि शेती क्षेत्रही प्रभावित होतात. गारपीट ही अचानक येणारी हानिकारक आपत्ती आहे. ती पिकांसाठी अत्यंत घातक असते. शेतकऱ्यांना मोठ्या आर्थिक नुकसानाचा सामना करावा लागतो. वरील आपत्तींमुळे जनजीवन विस्कळीत होते. वीजपुरवठ्यामध्ये अडथळा येतो, वाहतूक व्यवस्था ठप्प होते. अशा प्रकारच्या नैसर्गिक संकटांवर माहिती आणि उपायांचे आयोजन करणे अत्यंत गरजेचे आहे. सरकार, प्रशासन, स्थानिक संस्था आणि नागरिकांच्या सहकार्याने आपत्ती व्यवस्थापनाची ठोस योजना राबवून या संकटांना सामोरे जाणे शक्य आहे. यामुळे नुकसान कमी करता येते व लोकांच्या सुरक्षिततेची हमी मिळते.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) ढगफुटीच्या कारणांबद्दल माहिती सांगतात.

२) ढगफुटीच्या घटनेबाबत चर्चा करतात, प्रश्न विचारतात, मत मांडतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	विचारात्मक प्रश्न
ढगफुटी	• ढगफुटीची कारणे. • ढगफुटीची सुरुवात ढगफुटीचे परिणाम.	• ढगफुटी म्हणजे काय ? हे सांगून त्याच्या कारणांविषयी चर्चा करतात. • ढगफुटीच्या घटनांचे वर्णन करून त्यातून बचावासाठी सूचना करून घेतात. • ढगफुटीनंतर सुरक्षा कशी करावी याबाबत माहितीपर प्रात्यक्षिक करून घेतात.	व्हिडिओ क्लिप वृत्तपत्र-मधील बातम्या	१) तुमच्या भागात ढगफुटी झाली असता तुम्ही स्वतःचा व इतरांचा बचाव कसा कराल ?

उपघटक	आशय	सुलभक-अध्ययनार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
[illegible]	▪ [illegible] वाढ [illegible] उपाययोजनांची चर्चा	[illegible] ▪ [illegible] विषयी संबोध स्पष्ट करतात. ▪ [illegible] पासून बचाव करण्यासाठी योग्य उपाययोजना आवश्यक [illegible] चर्चा करतात.	[illegible] - [illegible]	
[illegible]	▪ [illegible] विषयी चर्चा	[illegible] ▪ [illegible] टाळण्यासाठी [illegible] चर्चा करतात. ▪ [illegible] विषयी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात [illegible] आंतरक्रिया घडवून [illegible] चर्चा करतात. ▪ [illegible] चर्चा करून [illegible] करावे याविषयी चर्चा करतात. ▪ [illegible] मुळे होणारे [illegible] नुकसान कसे टाळता येईल याविषयी चर्चा घडवून आणतात. सूचना : वरीलप्रमाणे सर्व मुद्दे घ्यावेत.	[illegible] - [illegible]	[illegible] मुळे होणाऱ्या [illegible] नुकसानाबाबत उपाययोजना सुचवा.

१२. आग लागणे, भाजणे

प्रस्तावना :

'आग लागणे' ही एक नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्ती आहे. या आपत्तीमुळे मोठ्या प्रमाणावर जीवितहानी आणि वित्तहानी होऊ शकते. आपत्ती व्यवस्थापनात आग लागून भाजल्यास प्रशिक्षण देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ त्यांच्या समोर आलेली आपत्ती नव्हे तर भविष्यात आलेल्या आपत्तीचे व्यवस्थापन करण्यास मदत होते. पूर्वप्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांसाठी 'आग लागणे' आणि 'भाजणे' या विषयावर प्रशिक्षण देताना, शिक्षकांनी काही महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

या वयातील विद्यार्थी जिज्ञासू असतात आणि त्यांना गोष्टी प्रत्यक्ष करून शिकायला आवडतात. त्यामुळे, केवळ माहिती देऊन नव्हे, तर खेळ आणि मनोरंजक कृती व उपक्रमांद्वारे त्यांना शिकवणे आवश्यक आहे. हा पाठ्यक्रम खास शिक्षकांसाठी तयार करण्यात आला आहे.

या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना आगीच्या आणि भाजण्याच्या धोक्यांची जाणीव होईल, तसेच आपत्कालीन परिस्थितीत शांत राहणे आणि योग्य निर्णय घेण्याचे कौशल्य विकसित होईल. शिक्षक म्हणून तुमची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. या घटक संबंधाच्या माध्यमाने तुम्ही मुलांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान नाही, तर प्रत्यक्ष जीवनात उपयोगी पडणारे महत्त्वाचे धडे देऊ शकाल, जे त्यांच्या भविष्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतील.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी...

१) आगीविषयी असलेले पूर्वानुभव सांगतात.

२) आगीची कारणे आणि त्यामुळे निर्माण होणारे धोके सांगतात.

३) अग्निरोधक उपकरणांची नावे सांगतात.

४) आगीचे दुष्परिणाम सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
आग लागणे	• आग या आपत्तीबद्दल माहिती. • आग लागण्याची कारणे. • आगीमुळे निर्माण होणारे धोके.	• आगीशी ओळख करून देणे. (उदा. काडेपेटी, फटाके, शेकोटी इ.) • आग म्हणजे काय हे चित्राद्वारे, व्हिडिओद्वारे सोप्या शब्दात स्पष्ट करावे.	चित्र, व्हिडिओ, अग्निरोधक उपकरणे.	• आग लागण्याची कारणे कोणती? • आग लागल्यास काय करावे/करू नये?

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
	• धूम्र तंबाखू सेवन उपाययोजना • धूम्रपानामुळे उद्भवणाऱ्या परिस्थितीचे व्यवस्थापन ताणतणावांचे व्यवस्थापन	• धूम्रपानासंबंधित प्रसारमाध्यमांतील बातम्या, चित्रे व व्यंगचित्रे दाखवतील. • आपल्या परिसरातील प्रसंगांची उदाहरणे देतील. • धूम्रपानाची कारणे स्पष्ट करतील. • धूम्रपानामुळे निर्माण होणाऱ्या रोगांची उदा. [illegible], [illegible] यांची माहिती देतील. • एखाद्या विशिष्ट भागात [illegible] धूम्रपानाची समस्या का निर्माण होते? याबाबत चर्चा करणे. व्यक्तिगत आणि दूरदर्शनवरील उदाहरणे देऊन धूम्रपान सोडण्यासाठी काय करता येईल हे सांगतील. • धूम्रपानाची कारणे सांगतील. [illegible] [illegible] कसा सुरक्षित करता येईल? याबाबत चर्चा करतील. • धूम्र तंबाखू यांच्या उपाययोजनांवर चर्चा करतील.		

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
बाल		• शाळेत अपघातप्रसंगी काय करावे आणि काय करू नये, तसेच स्वच्छता आणि सहकार्याने कसे सुरक्षित ठेवता येईल याबाबत चर्चा करतील. • शाळा व्यवस्थापनाला आपत्कालीन परिस्थितीचे व्यवस्थापन कसे करावे हे समजेल. या संदर्भात घेण्याच्या खबरदारीचे आयोजन कसे करावे याबाबत चर्चा करतील. • चर्चा : बाल शोषणाची कारणे? बाल शोषणासंबंधी शिक्षक-विद्यार्थी यांनी कोणती काळजी घ्यावी, बाल शोषणामुळे होणारे परिणाम आणि बाल शोषण न होण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय याबाबत चर्चा करतील.		

• उपयोजनात्मक शालेय सुरक्षा व व्यवस्थापनाबाबत चर्चा, कृती, प्रात्यक्षिके घेण्यात यावीत.

१३. रस्ता व इतर अपघात, प्रथमोपचार CPR आणीबाणी प्रतिसाद

प्रस्तावना :

पूर्वतयारी स्तरावरील (इयत्ता ३ री ते ५ वी) विद्यार्थी अधिक कुतूहल आणि ऊर्जावान असलेले असतात. या वयात विद्यार्थी घराबाहेर अधिक वेळ घालवतात आणि विविध क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होतात. त्यामुळे अपघात होण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे, अपघातांना सामोरे जाण्याची आणि प्रथमोपचाराची मूलभूत माहिती देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांना केवळ स्वतःचेच संरक्षण करता येत नाही, तर आपत्कालीन परिस्थितीत इतरांना मदत करण्याचे प्राथमिक कौशल्ये मिळते.

सदर घटकांमध्ये केवळ सैद्धांतिक माहितीवर भर न देता, प्रात्यक्षिक आणि खेळांच्या माध्यमातून कौशल्ये विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

या घटकात खालील महत्त्वाच्या उपघटकांचा समावेश आहे :

- रस्ता व इतर अपघात :
  रस्त्यावरील सामान्य नियम, तसेच घरात व शाळेत होणाऱ्या अपघातांची कारणे आणि ते टाळण्याचे सोपे उपाय.
- प्रथमोपचार :
  जखम झाल्यास किंवा किरकोळ दुखापत झाल्यास काय करावे, याचे प्राथमिक ज्ञान. उदा. स्वच्छ कापड लावणे, मोठ्या व्यक्तीला माहिती देणे किंवा थेट मदत मागणे.
- आणीबाणी प्रतिसाद (CPR सह) :
  या स्तरावर मुलांना प्रत्यक्ष CPR कसे द्यावा हे शिकवणे अपेक्षित नाही, कारण ते त्यांच्या वयानुसार गुंतागुंतीचे आहे. त्याऐवजी, 'एखाद्याला श्वास घेण्यास त्रास होत असेल तर काय करावे,' किंवा 'कुणी बेशुद्ध पडल्यास मदत कशी मागावी' यावर भर दिला आहे. मुलांना (उदा. ११२) मदत मागताना कोणती माहिती द्यावी हे शिकवणे महत्त्वाचे आहे. तसेच अपघात झाल्यास तात्काळ १०८ या नंबरवर संपर्क साधून मदत मिळवता येते हे विद्यार्थ्यांना शिकवणे महत्त्वाचे आहे.

या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना अपघातांपासून बचाव करण्याची माहिती मिळेल. गरज पडल्यास योग्य वेळी योग्य मदत मागू शकतील. शिक्षक म्हणून तुमची भूमिका या प्रशिक्षणात अत्यंत महत्त्वाची आहे.

अध्ययन निष्पत्ती :

अध्ययनार्थी/प्रशिक्षणार्थी...

१) प्रमुख वाहतूक चिन्हे ओळखतात आणि त्यांचा अर्थ सांगतात.

२) वाहनात बसताना पाळावयाचे नियम सांगतात.

३) अपघाताची प्रमुख कारणे सांगतात.

४) वाहन चालवताना घ्यावयाची काळजी सांगतात.

उपघटक	आशय	सुरक्षा-प्रतिबंधासाठी अंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिकित्सक प्रश्न
रस्ता व पूल अपघात	• विविध वाहतूक चिन्हे (सिग्नल, इशारे, पाट्या) आणि त्यांचा उद्देश • सीट बेल्ट लावणे, दरवाजा उघडे किंवा हात बाहेर न काढणे. • वेगाचे धोके, निष्काळजीपणा आणि वाहतुकीच्या नियमांचे उल्लंघन. • सायकल चालवताना हेल्मेट घालणे, योग्य मार्गिका वापरणे आणि हाताने सिग्नल देणे.	शालेय कृती संलग्न • दुर्घटना विषयक लघु गोष्टी (जसे 'अनिकेतचा अपघात'), चित्रे • भूमिकानिहाय नाटिका/ अभिनय : सुरक्षित वाहन चालविणे. • भित्तिपत्रक बनवणे : 'सुरक्षित रस्ते, सुरक्षित जीवन' • शाळा क्षेत्र नियमांचे पालन करणे आणि आवश्यक उपाययोजनांची शिक्षकांशी चर्चा करणे.	चित्र, व्हिडिओ क्लिप फिल्म (https://youtu.be/GeJBoOoBEJ4?si=u6jgoghLaGOM6BAS)	१) रस्त्यावरील वाहतूक चिन्हे समजून घेतल्याने आपण कोणत्या दुर्घटनांच्या शक्यता टाळू शकतो? २) तुमच्या मते शाळांमध्ये रस्ता सुरक्षा शिक्षण का आवश्यक आहे? ३) अपघात घडू नये म्हणून शाळा, पालक आणि शासनाने काय उपाययोजना करायला हव्यात? ४) शाळा व्यवस्थापन समितीची भूमिका स्पष्ट करा.

• उपघटकासाठी आवश्यक प्रमाणपत्र, CPR, आणीबाणी प्रतिसाद या उपघटकांबाबत तज्ज्ञ, कृती, प्रात्यक्षिके घेण्यात यावीत.

❖ ❖ ❖

१४. वातावरणीय बदल : मानवी आरोग्य, प्रदूषण, शीतलहरी, उष्णतेची लाट, धुके, धुरके, दुष्काळ

प्रस्तावना :

मानवी आरोग्य, प्रदूषण आणि नैसर्गिक आपत्ती (जसे की, शीतलहरी, उष्णतेची लाट, दुष्काळ, धुके आणि धुरके) यांचा वाढता धोका हा आपल्या सर्वांसाठी एक गंभीर आव्हान आहे. ही नैसर्गिक संकटे पर्यावरणाच्या असंतुलनामुळे निर्माण झाली आहेत. त्यांचा थेट परिणाम मानवी जीवनावर आणि आरोग्यावर होत आहे.

शिक्षक म्हणून आपण आपल्या विद्यार्थ्यांना या आव्हानांसाठी तयार करू शकतो, जेणेकरून ते आपल्या समाजाचे आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी सक्षम बनतील. प्रशिक्षक या घटकातून वातावरणीय बदलांच्या विविध परिणामांना अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेतील आणि आपल्या विद्यार्थ्यांना या विषयावर प्रभावीपणे मार्गदर्शन कसे करावे, हे शिकतील.

या घटकात, आपण पुढील गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करू :

- मानवी आरोग्यावरील परिणाम :
  वातावरणीय बदलांमुळे होणारे रोग (उदा. मलेरिया, डेंग्यू) आणि श्वसन विकार यांचा अभ्यास.
- प्रदूषण :
  जल, वायू आणि मातीप्रदूषणाचे मानवी जीवनावरील दुष्परिणाम आणि ते कमी करण्याचे उपाय.
- नैसर्गिक आपत्ती :
  उष्णतेची लाट, शीतलहरी, दुष्काळ आणि धुके यांसारख्या घटनांशी सामना करणे आणि त्यापासून बचावाचे मार्ग.

आपण सर्व जण मिळून या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाविषयी जागरूकता आणि जबाबदारीची भावना निर्माण करूया, जेणेकरून एक सुरक्षित आणि निरोगी भविष्य घडवण्यासाठी ते सक्रिय योगदान देतील.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी/प्रशिक्षणार्थी...

१) हवामान बदलाची वैज्ञानिक कारणे आणि स्थानिक व जागतिक आपत्ती यांच्याशी त्यांचा संबंध सांगतात.

२) आपत्ती व्यवस्थापनाच्या विविध टप्प्यांबाबत माहिती सांगतात.

३) हवामान बदलाच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांचे विश्लेषण करतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
हवामानातील बदल व मानवी आरोग्य	• हरितगृह वायू, जागतिक तापमान वाढ आणि त्याची वैज्ञानिक पार्श्वभूमी. • आंतरराष्ट्रीय करार आणि प्रोटोकॉल (उदा. पॅरिस करार). • भारताचा हवामान बदलाचा राष्ट्रीय कृती आराखडा • आपत्तींचे प्रकार आणि सामाजिक-आर्थिक परिणाम : पूर, दुष्काळ, चक्रीवादळे, अतिवृष्टी, भूस्खलन आणि त्यांच्यापासून बचावाचे उपाय. • शेती, मानवी आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम.	• प्रात्यक्षिक : एक किंवा हरितगृहाच्या अभ्यासासाठी साधे प्रात्यक्षिक आयोजित करणे. • सादर किंवा स्थानिक प्रशासनाने हवामानाशी संबंधित आपत्तीसाठी तयार केलेल्या योजनांचे विश्लेषण करणे. • हवामानातील बदलांचे मानवी आरोग्यावर होणारे परिणाम दर्शविणारे भित्तिपत्रक/ निबंध/ कविता/ माहितीपट तयार करणे. • प्रदूषण : प्रदूषण म्हणजे नैसर्गिक वातावरणात मानवाद्वारे किंवा नैसर्गिकरित्या हानिकारक पदार्थ (प्रदूषक) मिसळणे, ज्यामुळे पर्यावरणाच्या आणि सजीवसृष्टीवर प्रतिकूल परिणाम होणे. शीतलहरी, उष्णतेची लाट, धुके-धुरके, दुष्काळ	एनसीईआरटी	१) तुम्ही तुमच्या शहरातील रस्ते सुरक्षितता प्रोत्साहनासाठी काय करू शकता ? २) तुम्ही स्वतः एक आदर्श नागरिक म्हणून कोणत्या जबाबदाऱ्या पार पाडाल ? ३) तुम्ही जर वाहतूक पोलीस असता, तर रस्ते अपघात कमी करण्यासाठी कोणती तीन प्रमुख पावले उचलली असती ? ४) हवामानातील बदल आणि मानवी आरोग्य यांच्यातील संबंधाविषयी चर्चा करा.

• उपक्रमांतर्गत समावेश प्रदूषण, शीतलहरी, उष्णतेची लाट, धुके, धुरके, दुष्काळ या आपत्तींबाबत चर्चा, कृती, प्रात्यक्षिके घेतले जातील.

१४. भूकंप आणि त्सुनामी, ज्वालामुखी, समुद्राचे उधाण

प्रस्तावना :

भूकंप ही एक नैसर्गिक आपत्ती आहे जी कधीही येऊ शकते. इयत्ता तिसरी ते पाचवी या लहान विद्यार्थ्यांना भूकंप काय आहे? भूकंप का येतो? आणि त्यावेळी काय करावे? याची सोप्या भाषेत माहिती देणे आवश्यक आहे. या घटकसंचाच्या माध्यमातून विद्यार्थी भूकंपाच्या वेळी घ्यावयाची काळजी, योग्य कृती करतील. शिक्षकांना या घटकसंचाच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांना भूकंपाबद्दल शिकवणे आणि त्यांना सुरक्षित ठेवणे सोपे होईल. यामुळे विद्यार्थी आणि त्यांचे कुटुंब भूकंपाच्या वेळी सुरक्षित राहू शकतील. सदर अभिरूप प्रात्यक्षिक कार्य करत असताना विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन करावे तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आपत्ती व्यवस्थापन विभागाची मदत घेण्यात यावी.

अध्ययन निष्पत्ती :

अध्ययनार्थी/प्रशिक्षणार्थी...

१) भूकंपाची लक्षणे व परिणाम सांगतात.
२) भूकंपादरम्यान सुरक्षित व धोकादायक ठिकाणे सांगतात.
३) आपत्तीदरम्यान पालक आणि शिक्षकांनी दिलेल्या सूचनांचे पालन करण्यासंदर्भात महत्त्व सांगतात.
४) नजीकच्या काळात घडलेल्या भूकंपाची माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	मूल्यमापन प्रश्न
भूकंप	• भूकंपाची संकल्पना व निर्मिती प्रक्रिया. • भूकंपाची कारणे व परिणाम • भूकंपादरम्यान व भूकंपानंतर काय करावे याची माहिती. • नजीकच्या काळात घडलेल्या भूकंपाची माहिती भूकंपाच्या वेळी व भूकंपानंतरचे अभिरूप प्रात्यक्षिक कार्य.	• शाळापूर्वतयारीत व भूकंपसंदर्भातील कात्रणे, कथा, चित्रे, पोस्टर, माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान साधने (ICT) साधने इ. चा वापर करून भूकंपाची कारणे, परिणाम आणि त्यादरम्यान घ्यावयाची काळजी याची माहिती देणे. • DROP, COVER व HOLD ON हे प्रात्यक्षिक कार्य करून घेणे.	वृत्त-पत्रातील भूकंपसंदर्भा-तील कात्रणे, कथा, चित्रे, पोस्टर, माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान साधने (ICT) साधने [illegible]	१) भूकंप या आपत्ती संदर्भात परिसरातील धोक्याची ठिकाणे कोणती याचा शोध घ्या.

१६. युद्ध आणि युद्धजन्य परिस्थिती, रासायनिक आणीबाणी व जैविक आपत्ती

प्रस्तावना :

जगात अनेक चांगल्या गोष्टी आहेत. सुंदर निसर्ग, विविध संस्कृती, आनंद देणारे कला आणि एकमेकांना मदत करणारे लोक. पण दुर्दैवाने, मानवजातीच्या इतिहासात एक अत्यंत भितीदायक आणि दुःखद वास्तव देखील आहे, ते म्हणजे युद्ध. युद्ध म्हणजे केवळ दोन गट किंवा देशांमधील भांडण नव्हे, तर ते माणसांचे जीवनाचा आणि प्रगतीचा नाश करणारे एक भयानक कृत्य आहे. साधारणपणे, जेव्हा दोन गट, समुदाय किंवा देश यांच्यात मोठे मतभेद होतात आणि ते संवादातून किंवा शांततेच्या मार्गाने सोडवता येत नाहीत, तेव्हा युद्धाची शक्यता निर्माण होते. हे मतभेद कधी जमिनीवरून (उदा. सीमावाद), कधी नैसर्गिक संसाधनांवरून, कधी विचारसरणीवरून, तर कधी इतिहासातील जुन्या वादांमुळे उद्भवतात. अनेक पक्ष स्वतःचा फायदा साधण्यासाठी आणि आपल्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी बळाचा वापर करायला तयार होतात, तेव्हा युद्ध सुरू होते. युद्ध म्हणजे देशांमधील मोठी लढाई होय. युद्ध का होते? याची कारणे अनेक असू शकतात, जसे की जमीन, सत्ता, पैसा आणि वाद. युद्ध झाल्यावर त्याचे परिणाम लोकांवर व देशावर होतात. लोकांचे प्राण जातात, घरे उद्ध्वस्त होतात, शाळा बंद होतात, आणि शांती नाहीशी होते. म्हणून आपण युद्ध टाळून शांती राखली पाहिजे. कारण शांततेमध्येच देशाची प्रगती होते.

अध्ययन निष्पत्ती :

प्रशिक्षणार्थी/प्रशिक्षणार्थी...

1) युद्धजन्य परिस्थितील कोणत्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागते ते सांगतात.
2) युद्धानंतरच्या परिणामांचे समायोजन कसे करावे याबाबत माहिती सांगतात.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	संदर्भीय साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
युद्ध	• युद्धजन्य परिस्थिती युद्धानंतरच्या परिणामांचे समायोजन.	• युद्धाची कारणे जाणून घेतात. • युद्धानंतरच्या परिणामांची माहिती सांगतात.	इंटरनेटवरील, युद्धावरील कथा, इलेक्ट्रॉनिक मीडियावरील व प्रसिद्ध बातमी इ.	१) युद्धानंतरच्या परिणामांची माहिती सांगा.

१५. चेंगराचेंगरी, शाळेतील आपत्ती, दंगली

प्रस्तावना :

चेंगराचेंगरी म्हणजे गर्दीत खूप लोक एकदम पुढे जायला लागतात आणि धावपळ होते. अशावेळी लोक एकमेकांना धक्का देतात. कोणी खाली पडते. तर त्याला इजा होऊ शकते. कधी कधी खूप मोठे अपघातही होतात. हे प्रामुख्याने जत्रा, मेळावे, शाळेतील मोठी सभा, रेल्वे स्टेशन, क्रीडा स्पर्धा अशा ठिकाणी घडते.

आपण शिस्त पाळली नाही, तर चेंगराचेंगरी होऊ शकते. म्हणून आपण रांगेत राहणे, शांत चालणे, धावपळ न करणे हे नियम पाळले पाहिजेत. चेंगराचेंगरी टाळली तर जीव वाचू शकतो.

अध्ययन निष्पत्ती :

अध्ययनार्थी/प्रशिक्षणार्थी...

१) चेंगराचेंगरी म्हणजे काय ते सांगून चेंगराचेंगरी झाल्यावर काय करावे व काय करू नये हे सांगतो.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	विचारात्मक प्रश्न
चेंगराचेंगरी	• चेंगराचेंगरी होण्याची कारणे • चेंगराचेंगरीमुळे होणारे दुष्परिणाम	• चेंगराचेंगरी होण्याची कारणे सांगतील. • चेंगराचेंगरीमुळे होणारे दुष्परिणामांबद्दल माहिती देतील.	चित्र, व्हिडीओ, रंगीत तक्ते इत्यादी.	१) चेंगराचेंगरीच्या कारणांवर चर्चा करा.

१८. पाळीव व वन्यजीव प्राण्यांचे हल्ले

प्रस्तावना :

जैविक आपत्तींमध्ये अतिशय महत्त्वाचे असणारे पाळीव व वन्यजीव प्राण्यांचे हल्ले ही आपत्ती आहे. गेल्या काही वर्षातील वन्यजीव प्राण्यांच्या हल्ल्यासंदर्भात अनेक घटना घडताना दिसत आहेत. वन्यजीव अधिवासांमध्ये मानवांचा हस्तक्षेप सुरु झाल्यामुळे हे हल्ले वाढलेले आहेत. कुत्रा, मांजर किंवा इतर प्राण्यांच्या हल्ल्यामुळे अनेक व्यक्ती मृत्युमुखी पडलेल्या घटना दिसून येते. पाळीव प्राणी आणि वन्यजीव प्राणी यांच्या हल्ल्याबाबतीत काळजीबाबत, त्यामुळे होणारे परिणाम व त्यावर उपाययोजना या संदर्भात शालेय स्तरापासून जनजागृती करणे खूप महत्त्वाचे आहे. या दृष्टीने आपत्तीसंदर्भात जागरूकता निर्माण करण्यासाठी येथे प्रयत्न केलेला आहे.

प्रत्यक्ष निर्मिती :

अध्ययनार्थी/प्रशिक्षणार्थी

१) आपल्या परिसरातील पाळीव प्राण्यांच्या हल्ल्याविषयी आणि त्या घटनेमुळे झालेल्या आपत्तीविषयी माहिती संकलन.

उपघटक	आशय	सुलभक-प्रशिक्षणार्थी आंतरक्रिया	शैक्षणिक साहित्य	चिंतनात्मक प्रश्न
पाळीव, वन्य प्राण्यांचे हल्ले	• पाळीव प्राण्यांच्या हल्ल्यापासून बचाव आणि सुरक्षा करण्यासाठी काय काय उपाययोजना करता येईल याविषयी चर्चा घडवून आणणे.	• पाळीव प्राण्यांपासून विद्यार्थी तसेच आपल्या परिसरातील व्यक्ती कशा सुरक्षित राहतील याविषयी गटात चर्चा घडवून आणावी. • आपल्या परिसरातील वन विभाग तसेच पशुवैद्यकीय डॉक्टर यांची मुलाखत	ध्वनिचित्र-फीत, व्याख्यान, दृकश्राव्य साधन.	१) पाळीव प्राण्यांच्या हल्ल्यांपासून स्वतःची व इतरांची कशी सुरक्षा कराल. २) प्राण्यांपासून झालेला हल्ला रोखण्यासाठी मदत कशी मिळवाल.

❖❖❖

नोंदी

संपादन समिती

अ.क्र.	सदस्याचे नाव	पदनाम	कार्यालय
१)	श्री. अरुण जाधव	उपसंचालक	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
२)	श्री. रमेश्वर लोंढे	अधिव्याख्याता	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
३)	श्रीम. शीतल शिंदे	अधिव्याख्याता	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
४)	श्री. बाळासाहेब माळवदकर	विषय सहायक	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
५)	श्री. संदीप वाकचौरे	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा [illegible], ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर
६)	श्री. अजित [illegible]	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा मोहट, ता. जावळी, जि. सातारा
७)	श्री. प्रभाकर [illegible]	केंद्रप्रमुख	[illegible] केंद्र [illegible], जि. लातूर

श्रेयनामावली

साहित्यनिर्मिती व चिकित्सक समिती

अ.क्र.	सदस्याचे नाव	पदनाम	कार्यालय / शाळा
१)	डॉ. भागीरथी गिरी	ज्येष्ठ अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था अंबाजोगाई, जि. बीड.
२)	श्री. [illegible]	ज्येष्ठ अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, सातारा.
३)	डॉ. [illegible] मोरे	अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, अंबाजोगाई, जि. बीड.
४)	श्री. [illegible]	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा [illegible], ता. [illegible], जि. सातारा.
५)	श्री. प्रभाकर [illegible]	केंद्रप्रमुख	[illegible] संकुल, जि. [illegible].
६)	श्रीम. [illegible]	विषय शिक्षक	जिल्हा परिषद उच्च प्राथमिक शाळा [illegible], केंद्र [illegible], पंचायत समिती [illegible], जि. [illegible].
७)	डॉ. [illegible]	शिक्षक	महानगरपालिका केंद्रीय प्राथमिक व माध्यमिक शाळा [illegible], जि. छत्रपती संभाजीनगर.
८)	श्री. [illegible]	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा [illegible], ता. [illegible], जि. अहिल्यानगर.
९)	डॉ. [illegible]	पदवीधर शिक्षक	जिल्हा परिषद उच्च प्राथमिक शाळा [illegible], ता. [illegible], जि. छत्रपती संभाजीनगर.
१०)	श्री. [illegible]	उपशिक्षक	न्यू इंग्लिश स्कूल, [illegible], ता. [illegible], जि. अहिल्यानगर.
११)	श्री. [illegible]	सहायक शिक्षक	कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज [illegible], ता. [illegible], जि. [illegible].
१२)	[illegible]	उपशिक्षक	[illegible] विद्यालय, [illegible].
१३)	श्री. [illegible]	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा [illegible], ता. व जि. हिंगोली.
१४)	श्री. [illegible]	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद शाळा [illegible], ता. [illegible], जि. नाशिक.
१५)	श्री. [illegible]	पदवीधर शिक्षक (गणित, विज्ञान)	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा [illegible], ता. व जि. परभणी.
१६)	श्री. [illegible]	पदवीधर शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा [illegible], ता. व जि. [illegible].
१७)	श्रीम. [illegible]	उपशिक्षक	के. ए. [illegible], ता. [illegible], जि. [illegible].
१८)	श्री. [illegible]	पदवीधर शिक्षक	जिल्हा परिषद शाळा [illegible], ता. [illegible], जि. पुणे.

अ.क्र.	सदस्यांचे नाव	पदनाम	कार्यालय/शाळा
९)	श्री. [illegible] जाधव	ज्येष्ठ शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा [illegible], ता. हवेली, जि. पुणे.
१०)	डॉ. जयवंत जाधव	सहायक शिक्षक	श्री शिवाजी प्राथमिक व उच्च प्राथमिक विद्यालय, शासकीय कॉलनी, लातूर.
११)	[illegible]	जनसंपर्क अधिकारी	UNICEF महाराष्ट्र.
१२)	श्री. मिलिंद राठोड	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक मराठी शाळा [illegible], पं. स. धामणगाव, जि. अमरावती.
१३)	श्री. उमेश [illegible]	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक मराठी शाळा [illegible], पं. स. धामणगाव, जि. अमरावती.
१४)	सौ. [illegible]	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा [illegible], केंद्र [illegible], ता. गंगापूर, जि. छत्रपती संभाजीनगर.
१५)	श्री. प्रवीण [illegible]	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा [illegible], ता. हवेली जि. पुणे.
१६)	डॉ. मिलिंद [illegible]	ज्येष्ठ माध्यमिक शिक्षक	जिल्हा परिषद माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय अकोट, जि. अकोला.
१७)	सौ. [illegible]	सहशिक्षक	श्रीम. [illegible] महाविद्यालय, जि. कोल्हापूर.
१८)	श्री. महादेव [illegible]	सहशिक्षक	[illegible] विद्यालय [illegible], ता. [illegible], जि. लातूर.
१९)	श्री. मल्लिकार्जुन शिंदे	सहायक शिक्षक	आजरा महाविद्यालय आजरा, ता. आजरा, जि. कोल्हापूर.
२०)	श्री. प्रमोद [illegible]	उपशिक्षक	[illegible] जिल्हा परिषद शाळा [illegible], ता. [illegible], जि. [illegible].
२१)	डॉ. महादेव [illegible]	सहायक शिक्षक	के. [illegible] पाटील, [illegible] विद्यालय, [illegible], ता. वाई, जि. सातारा.
२२)	सौ. [illegible]	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा [illegible], ता. हवेली, जि. पुणे.
२३)	सौ. अनिता [illegible]	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद प्रशाला, [illegible], ता. औसा, जि. लातूर.
२४)	डॉ. शैलेश [illegible]	राज्य सल्लागार	युनिसेफ
२५)	श्री. प्रदीप [illegible]	राज्य सल्लागार	युनिसेफ
२६)	सौ. वैशाली [illegible]	[illegible]	आपत्ती व्यवस्थापन विभाग, महाराष्ट्र शासन
२७)	श्री. बालाजी [illegible]	कार्यक्रम अधिकारी	[illegible], युनिसेफ पुणे.

प्रतिज्ञा

'मी, भारताचा नागरिक/विद्यार्थी,

राष्ट्राच्या व समाजाच्या हितासाठी,

व्यवस्थापनाची शिस्त पाळण्याची

प्रतिज्ञा करत आहे.

मी नैसर्गिक आपत्ती जसे की,

भूकंप, पूर, दुष्काळ, चक्रीवादळ, भूस्खलन, वीज पडणे आणि मानवनिर्मित आपत्ती जसे की :

आग लागणे, रासायनिक गळती, अपघात, स्फोट, पाण्याचे व वायूचे प्रदूषण, रोगराई व तत्सम आपत्ती या सर्वांबाबत जागरूक राहीन.

आपत्तीच्या वेळेस घाबरून न जाता योग्य कृती करेन. आपत्तीची पूर्वतयारी व आपत्कालीन मदतीसाठी प्रशिक्षणात सक्रिय सहभाग घेईन. आपत्तीपासून स्वतःचे, कुटुंबाचे व समाजाचे रक्षण करण्यास नेहमी तत्पर राहीन.

मी माझ्या शाळेत/गावात आपत्ती व्यवस्थापन टास्क फोर्समध्ये सहभागी होईन, सुरक्षिततेचे नियम पाळीन. इतरांनाही त्याचे पालन करण्यास प्रेरित करीन. मी स्वच्छता, आरोग्य व पर्यावरणपूरक जीवनशैली अवलंबीन, आपत्ती येऊ नये यासाठी जागरूकतेचा प्रसार करीन.